

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Факультет філології
Кафедра української літератури

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему: «Епістолярій Василя Стуса: філософсько-світоглядні та
жанрово-стильові риси»

Виконала: студентка II курсу,
групи УМЛф-21м
спеціальності 035 Філологія.

035.01 Українська мова та література

Соломчак М. В.

Керівник - доктор філологічних наук,
професор Мафтин Н. В.

Рецензент - доктор філологічних наук,
професор Голянич М. І.

Івано-Франківськ – 2025 р.

Анотація

Дипломна робота присвячена комплексному дослідженню епістолярної спадщини Василя Стуса як унікального феномена української літератури другої половини ХХ століття.

З'ясовано специфіку епістолярію як жанру, його поетику та функції в літературному процесі. Розкрито, як українська епістолярна традиція розвивалася від особистого листа до високого зразка художнього мислення. Визначено місце листів Василя Стуса в контексті його творчої та духовної біографії.

Проаналізовано індивідуальний стиль митця – його образність, синтаксичну побудову, мовну палітру, а також автобіографічність і наратив «Я». Простежено, як у листах формується художнє мислення через метафорику, символіку, алюзії та інтертекстуальні зв'язки зі світовою й українською культурною традицією.

Розглянуто стоїчну позицію як естетико-етичний концепт листів Стуса. Доведено, що стоїцизм митця виявляється у прагненні до духовного самоконтролю, прийнятті страждання, збереженні гідності та внутрішньої свободи. Окрему увагу приділено естетиці мовчання й самообмеження як формам морального опору та самозбереження особистості.

На матеріалі листів до сина й дружини простежено, як інтимне набуває загальнолюдського значення. Розкрито теми любові, відповідальності, духовної спадкоємності, метафізики самопожертви. Проаналізовано психологізм, емоційну насиченість і художнє оформлення епістол.

Ключові слова: *Василь Стус, епістолярій, лист, стоїцизм, естетика мовчання, духовний опір, гуманізм, внутрішня свобода, інтертекстуальність, образність.*

Summary

The diploma thesis is devoted to a comprehensive study of Vasyl Stus's epistolary heritage as a unique phenomenon of Ukrainian literature in the second half of the 20th century. The specificity of the epistolary genre, its poetics, and its functions in the literary process have been clarified. The development of the Ukrainian epistolary tradition—from a personal letter to a high example of artistic thought—has been revealed. The place of Vasyl Stus's letters within the context of his creative and spiritual biography has been defined.

The individual style of the artist—his imagery, syntactic structure, linguistic palette, as well as autobiographical elements and the narrative “I”—has been analyzed. The formation of artistic thinking in the letters through metaphor, symbolism, allusions, and intertextual connections with the global and Ukrainian cultural tradition has been traced.

The Stoic stance is examined as an aesthetic and ethical concept in Stus's letters. It has been demonstrated that the poet's stoicism is manifested in his striving for spiritual self-control, acceptance of suffering, preservation of dignity, and inner freedom. Particular attention is paid to the aesthetics of silence and self-restraint as forms of moral resistance and self-preservation of the individual.

Based on the letters to his son and wife, the study traces how the intimate acquires universal significance. Themes of love, responsibility, spiritual continuity, and the metaphysics of self-sacrifice are revealed. The psychological depth, emotional intensity, and artistic form of the epistles are analyzed.

Keywords: *Vasyl Stus, epistolary writing, letter, Stoicism, aesthetics of silence, spiritual resistance, humanism, inner freedom, intertextuality, imagery.*

Зміст

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ЖАНР ЛІТЕРАТУРИ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ	11
1.1. Епістолярна література: становлення жанру та його поетика.	11
1.2. Лист як форма художнього самовираження в українській літературі	17
1.3. Епістолярій як складник літературної спадщини Василя Стуса 21	
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	26
РОЗДІЛ 2. ЕСТЕТИЧНІ ВИМІРИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ВАСИЛЯ СТУСА	28
2.1. Індивідуальний стиль митця у листах: образність, синтаксис, мовна палітра	28
2.2. Автобіографізм та наратив «Я»: авторська присутність у листах	32
2.3. Вияв художнього мислення: метафорика, символіка, алюзії	35
2.4. Інтертекстуальні зв'язки: діалог із традицією	39
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	44
РОЗДІЛ 3. СТОЇЧНА ПОЗИЦІЯ ЯК ЕСТЕТИКО-ЕТИЧНИЙ КОНЦЕПТ У ЛИСТАХ СТУСА	46
3.1. Стоїцизм як ідейна домінанта творчості й листування	46
3.2. Мотиви духовного опору, терпіння і внутрішньої свободи	50
3.3 Естетика мовчання і самообмеження: лист як простір гідності ..	55
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	60
РОЗДІЛ 4. ОСОБИСТЕ ТА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКЕ: ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС У ЛИСТАХ ДО РОДИНИ	62
4.1. Листи до сина: образ батька, спадкоємність цінностей	62
4.2. Листи до дружини Валентини Попелюх: любов, відстань, відповідальність	67

4.3. Психологізм, емоційна насиченість і художнє оформлення епістол.....	71
4.4. Особисте як універсальне: метафізика любові й самопожертви	76
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	83
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	Ошибка! Закладка не определена.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У світовому літературному процесі помітну роль відіграє епістолярна спадщина митців. Вона відзначається розмаїттям за обсягом, рівнем інформативності, внутрішньою психологічною глибиною, емоційною насиченістю та художнім потенціалом. Водночас тематичні акценти й урізноманітнення форми та змісту дозволяють розглядати листування письменників другої половини ХХ століття як унікальне явище. Стрімкий поступ літератури цього часу, її багатство стильових та ідейних напрямів, активний пошук новаторських форм і смислове збагачення безсумнівно вплинули на характер і зміст їхньої епістолярної творчості. Відповідно аналіз епістолярної спадщини породжує багатозначні трактування, різні методологічні підходи та суперечливі оцінки, стаючи об'єктом наукових обговорень. У сучасному українському літературознавстві простежується тенденція до поглибленого концептуального розгляду жанру листа, що зумовлює потребу у всебічному вивченні епістолярію національних авторів.

Особисті листування, окрім відображення інтимних подробиць життя їхніх авторів, водночас відіграють важливу роль у примноженні духовних надбань як української, так і світової культури. Це виразно ілюструє різночасова епістолярна спадщина відомих українських письменників, мислителів та громадських діячів: Ф. Прокоповича, В. Стуса, В. Чорновола, Г. Сковороди, О. Гончара, І. Багряного, У. Самчука, Є. Маланюка, О. Довженка, В. Стефаніка, Лесі Українки, М. Грушевського, М. Коцюбинського, М. Костомарова, О. Кобилянської, Б. Грінченка, І. Франка, М. Драгоманова, Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Мазепи та інших.

У контексті інтелектуально-мистецьких набутків української літератури другої половини ХХ століття епістолярна спадщина Василя

Стуса посідає визначне й вагоме місце. Адже це був єдиний місток до зовнішнього світу та водночас – особлива лабораторія його творчості в умовах довготривалої ізоляції.

Епістолярна спадщина репрезентує розуміння читацьких уподобань митця, виявляє його ступінь інтелектуального осмислення, хоча за формою часто постає як випадкові нотатки чи роздуми, що базуються виключно на життєвому досвіді. Листування вміщує у собі й узагальнює суспільно-історичні обставини та автобіографічні свідчення, індивідуально-психологічні емоції і, що особливо вагомо, – художній доробок, критичні судження та перекладацькі спроби автора. У такому ключі можна всебічно простежити специфіку творчості Стуса на різних етапах його життєвого шляху, відстежити становлення та трансформацію його літературознавчих поглядів, а також зазирнути у внутрішню майстерню перекладача. Отже можна дізнатись більше про малодосліджені грані його мистецької діяльності й суттєво розширити горизонти сучасного стусознавства й науки про епістолярій.

Об'єкт дослідження – епістолярна спадщина В. Стуса.

Предметом дослідження є відображені в листах філософсько-світоглядні домінанти, жанрово-стильові особливості та естетичні принципи.

Мета роботи полягає у з'ясуванні філософсько-світоглядних засад та жанрово-стильових особливостей епістолярію Василя Стуса, визначенні його естетичних та комунікативних функцій. Досягнення поставленої цілі вимагало розв'язання таких **завдань**:

– проаналізувати становлення епістолярного жанру в європейській та українській літературі, визначити його поетичні та структурно-стильові особливості;

– з'ясувати специфіку листа як форми художнього самовираження та простежити трансформацію приватного висловлювання у художній текст;

- визначити місце епістолярію у творчому доробку Василя Стуса та його значення для розуміння поетики й світогляду митця;
- дослідити мовно-стилістичні риси листів Василя Стуса – образність, синтаксис, лексику – як прояв індивідуального стилю;
- розкрити автобіографічний вимір епістолярію, простежити формування наративу «Я» та авторської саморефлексії у листах;
- виявити особливості художнього мислення поета через аналіз метафорики, символіки та алюзій у листуванні;
- проаналізувати інтертекстуальні зв'язки епістолярію Василя Стуса з українською та світовою літературною традицією;
- розкрити стоїчні засади світогляду митця та їхнє втілення у листах як морально-філософської позиції;
- дослідити мотиви духовного опору, терпіння та внутрішньої свободи в епістолярній спадщині поета;
- з'ясувати естетичний сенс мовчання, стриманості та самообмеження як вияву стоїчної гідності Стуса;
- проаналізувати образ батька у листах до сина як символ моральної спадкоємності та виховання духовних цінностей;
- розкрити інтимно-особистісний вимір листів до дружини, у яких поєднуються любов, відданість і відповідальність;
- дослідити психологічну глибину, емоційну насиченість та художнє оформлення листів як прояв творчої індивідуальності;
- показати, як особисте у листах митця набуває загальнолюдського змісту, формуючи філософію любові, самопожертви та духовності.

Методи дослідження. У роботі застосовувався біографічний метод, який дав змогу простежити найсуттєвіші зв'язки між життям поета та характером його епістолярної діяльності. Культурно-історичний підхід дозволив розглядати листи як відображення соціального й історичного контексту часу їх створення. Порівняльно-історичний метод сприяв

виявленню спільних рис літературознавчого аналізу творів українських та зарубіжних авторів у різні періоди, представлених у листах В. Стуса. Крім того, застосування герменевтичного підходу дало можливість дослідити підтекст і міжтекстові взаємозв'язки епістолярію митця.

Практичне значення дослідження полягає у формуванні цілісного уявлення про епістолярну спадщину Василя Стуса як феномен української духовної культури та художньо-філософської думки другої половини ХХ століття. Результати дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні курсів з історії української літератури, літературної критики, стилістики, естетики та культурології, а також у спецкурсах, присвячених творчості Василя Стуса й шістдесятницькому руху. Матеріали роботи можуть слугувати основою для проведення семінарів, літературних дискусій, підготовки наукових повідомлень, рефератів та проєктів, спрямованих на осмислення проблем етики, стоїцизму та духовної свободи у літературному дискурсі.

Наукова новизна цього дослідження полягає у комплексному літературознавчому аналізі епістолярної спадщини В. Стуса як цілісного феномена, у якому поєднуються філософсько-світоглядні домінанти та жанрово-стильові особливості. Уточнено місце та функції епістолярію Стуса в літературному процесі другої половини ХХ століття, запропоновано інтерпретацію листів як простору внутрішньої свободи, моральної саморегуляції та естетичного самовираження поета. У роботі систематизовано та розширено результати попередніх літературознавчих студій, присвячених окремим аспектам листування В. Стуса, з метою відкриття нових перспектив для подальшого дослідження його епістолярного доробку.

Апробація результатів дослідження Окремі положення магістерської роботи були апробовані у 5-й Міжнародній науково-практичній конференції «New Horizons in Scientific Research: Challenges and Solutions» (3-5 листопада 2025. Марсель, Франція). Цей матеріал

доповіді надруковано в щорічному видавництві «Collection of Scientific Papers with the Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference «New Horizons in Scientific Research: Challenges and Solutions» (November 3-5, 2025. Marseille, France). European Open Science Space, 2025».

Обсяг та структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Основний текст магістерської роботи викладено на 73 сторінках. Список літератури містить 57 джерел.

РОЗДІЛ 1.

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ЖАНР ЛІТЕРАТУРИ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

1.1. Епістолярна література: становлення жанру та його поетика.

Значущою та водночас неповторною складовою творчого надбання кожного автора є його епістолярій – цінне джерело, з якого можна пізнати особливості мистецького стилю й рівень майстерності митця. У листуванні виразно простежується авторський ідіостиль, індивідуальна манера викладу думок та характерний інтелектуальний підхід. Саме з цієї причини в останні роки епістолярна спадщина привертає увагу багатьох літературознавців.

Привабливість епістолярних текстів для дослідників пояснюється їхнім високим науковим потенціалом, оскільки листи виступають предметом вивчення у різних галузях. Раніше листи розглядалися переважно як твори певного літературного жанру, а з ростом інтересу до внутрішнього психічного світу людини вони стали незамінним джерелом для досліджень, розкриваючи приховані аспекти психіки творчої натури.

Польський науковець у сфері приватного листування Т.Левандовський підкреслює, що увага читачів до епістолографії свідчить про художнє піднесення листа як літературного твору [3].

Як наукова дисципліна, епістолографія бере свій початок ще в античні часи. Основоположником епістолярного жанру вважають Цицерона. Повчальні листи, у яких давали настанови та поради, створювали також Аристотель, Платон і Сократ, проте саме в елліністичній філософії лист набув особливого значення як жанр. Класиком епістолярної традиції вважають афінянина Епікура. Водночас немає змоги стверджувати, чи листи Епікура до його учнів були спочатку призначені автором для широкого розповсюдження чи публікації.

До наших днів від стародавніх римлян збереглися переважно ті листи, які були призначені для великої аудиторії. Зокрема, листи

давньоримського поета Горация, написані гекзаметром і адресовані різним особам, містять його роздуми на філософські теми.

Епістолярний жанр має власну історію як у європейській, так і в українській культурній традиції. Києворуська літературна практика через переклади творів візантійського та південнослов'янського походження засвоювала знання про античну міфологію, філософію та літературу, серед яких важливе місце займала епістолярна традиція Стародавньої Греції та Риму. Вона істотно вплинула на розвиток листування в Україні, встановивши безперервний зв'язок із високою епістолярною культурою античності. Перші епістолярні тексти на території нашої держави з'явилися одразу після виникнення писемності.

Окрім епістолярних джерел, що становлять наукову цінність для істориків, слід відзначити й ті, які мають значення як літературні пам'ятки доби Київської Русі, зокрема «Повчання дітям» київського князя Володимира Мономаха. До складу цього твору входить лист князя Володимира до Олега Святославича Чернігівського (Гориславича), відомого своєю участю у міжусобних війнах. У листі князь висловлює адресатові батьківську скорботу, апелює до загальнолюдських почуттів свого супротивника та просить звільнити з полону його невістку. Водночас автор порушує тему примирення з Олегом задля блага Русі.

При складанні цього листа Володимир Мономах спирався не лише на епістолярні традиції, а й черпав натхнення з найкращих зразків ораторського мистецтва, застосовуючи різні художні прийоми. Зокрема, він постійно посилається на біблійні тексти, використовує риторичні звертання та запитання, а також різноманітні епітети й порівняння, прагне зворушити свого адресата.

Після занепаду Київської Русі та середньовічної культури, у період Ренесансу, українська епістолярна традиція розвивалася латинською мовою завдяки діяльності гуманістів. Це слугувало гуманістам ефективним

інструментом для поширення власних ідей та захисту соціальних, релігійних і національних прав і вольностей.

Наприкінці XVI століття, у зв'язку із загостренням релігійних конфліктів на українських землях, жанр листа відновлює своє поширення в контексті полемічної літератури. Зокрема, у творах Івана Вишенського послання зазнають трансформації у писання – тексти полемічного характеру, створені у формі листів [50].

У середині XVII – XVIII століть епістолярна форма, відійшовши від літературного контексту, знову інтегрується у повсякденне життя, тому український епістолярний спадок цього періоду представлений численними гетьманськими листами.

У ході дослідження українського письменницького епістолярію В. Кузьменко дійшов висновку, що складання звичайного побутового листа є творчим процесом, особливо якщо йдеться про приватний лист письменника, для якого робота зі словом є щоденною практикою. Дослідник, порівнюючи створення приватного листа та художнього твору, зазначає, що лист адресований конкретній, зазвичай добре знайомій особі, тоді як художній твір орієнтований на уявного «читача» – переважно абстрактного, анонічного та колективного. На відміну від художнього твору, приватний лист передає суб'єктивний образ конкретної людини, проте через специфічне авторське бачення він відображає рефлексії та ментальність автора [30].

Слід також зазначити, що епістолярій не зводиться лише до індивідуальної творчості, а є своєрідним співтворенням, адже укладач листа завжди враховує особистість адресата, характер їхніх взаємин, коло його інтересів і світогляд. Тому послання одного й того ж автора різним кореспондентам істотно відрізняються за тематичним спрямуванням, мовно-стильовими особливостями та навіть інтонацією. Листування постає як багатогранний діалог, де зіштовхуються і взаємодіють ідеї та позиції,

утворюючи поліфонію думок – своєрідну історію, озвучену «ансамблем людських голосів».

Необхідно підкреслити, що епістолярна взаємодія є явищем багатовимірним і непростим. Дослідник В. Кузьменко акцентує увагу на тому, що сприймальна взаємність між тим, хто створює текст, і тим, кому він адресований, завжди становить певний баланс, своєрідну домовленість між автором послання та його отримувачем [30].

Подібну думку висловлює й М. Коцюбинська, яка наголошує на тому, що у кореспонденції простежується прихований, опосередкований духовний обмін «діалог душ», що постає як результат своєрідної узгодженості між адресантом і адресатом, між тим, хто формулює послання, та тим, кому воно скероване [25].

Поштовхом для створення листа можуть бути не лише певні дії, факти чи обставини повсякденності. Передусім епістолярний текст – це звертання до іншої людини: прохання або відповідь, вираження підтримки чи, навпаки, осуду тощо. Відправник, отже, має на меті не тільки повідомити про якусь подію, а й сформулювати певне ставлення до неї. Разом із тим, завдання листування полягає й у тому, щоб акцентувати увагу на постаті адресата, на його сприйнятті подій, у яких він задіяний чи які оцінює, а також на мотивах його дій.

Вагомим внеском у поступ української епістолографії стала монографія Г. Мазохи «Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: жанрово-стильові модифікації» (2006). Це перше вітчизняне комплексне дослідження листування літераторів другої половини ХХ ст., у якому визначено жанрово-стильову типологію та провідні риси епістол митців, а також запропоновано авторську класифікацію їх різновидів відповідно до адресатно-рецептивної орієнтації. У спеціальному розділі «Жанрово-стильові модифікації листування ув'язнених» докладно розглянуто епістолярні масиви В. Стуса та І. Світличного. Значущим здобутком дослідниці є ґрунтовне окреслення

тематичного спектра епістолярної спадщини українських письменників, де виокремлено наскрізні мотиви (інтимні переживання, творчість як порятунк, проблеми перекладу, літературна критика) та другорядні, ситуативно зумовлені теми – деталі щоденного життя, побутові звістки тощо [34].

Дослідниця акцентує увагу на характерних рисах багатофункціональних листів ув'язнених письменників, серед яких – діалогічність, своєрідна композиційна організація, поєднання елементів різних стилів мовлення. У кореспонденції В. Стуса вона відзначає особливу стилістичну вагу формул звертань, виразну історичну свідомість, схильність до жанрових форм щоденника та есею, а також новаторську манеру письма, що вирізняється емоційною наснаженістю, експресивністю та філософською глибиною, завдяки чому досягається відтворення життєвої автентики [34].

На відміну від художніх жанрів, епістолярій - це безпосереднє спілкування між двома особами й орієнтований на конкретного отримувача. У такому вимірі листування постає не лише як індивідуальний акт творчості, а й як форма співтворчості, адже автор завжди зважає на особистість адресата, свої емоції щодо нього, його світогляд та зацікавлення. Саме тому послання одного й того ж автора до різних людей відрізняються за стилем, інтонацією та змістовим наповненням.

У вивченні листування другої половини ХХ століття простежується тенденція інтенсивного усвідомлення автором власного «Я», пошук ним ідентичності у взаємодії з оточенням та історичною добою.

З аналізу листів можна отримати уявлення й про постаті адресатів. Це стає можливим не лише завдяки фактам, відображеним у змісті кореспонденції, а й через те, як сам автор листа позиціонує себе щодо співрозмовника. У зв'язку з цим особливої ваги набуває дослідження письменницького епістолярію крізь призму адресатно-рецептивної орієнтації, що зумовлено актуальними потребами теоретико-

методологічного оновлення українського літературознавства в умовах сучасного концептуального різноманіття.

У свій час Ю. Шевельов у дослідженні «Кулішеві листи і Куліш у листах» писав, що «кожний лист виникає із співгри двох особистостей, автора і адресата» [56, с. 7]. Автор підкреслював, що особливістю епістолярію є те, що він передає не лише уявлення про автора, а й створює образ конкретного адресата в тому вигляді, в якому його сприймає сам митець. У такому аспекті, на думку літературознавця, лист подібний до портрета в живописі, адже кожен портрет відтворює не лише риси змальнованої постаті, а й відображає бачення художника. Учений вважав, що можливим було б класифікувати епістолярні тексти різних письменників за рівнем та мірою репрезентації в них постаті адресата [56].

В епістолярних текстах завжди відчутна подвійність та двовекторність як щодо оповіді, так і щодо рецепції. І якщо щоденники чи нотатники можуть первісно й не бути зорієнтованими на публіку, то в листуванні постійно зберігається адресатна настанова. Сам факт наявності отримувача трансформує лист із монологічного вислову в діалогічний акт. У ньому автор розповідає про власні емоції, думки, життєві події, але завжди – для іншого й через іншого. Саме тому в листах, подібно до мемуарів чи автобіографічних текстів, формується як образ самого кореспондента, так і тих реальних осіб, про яких ідеться у тексті.

Доцільно сказати й про те, що серед різних стилістичних форм у листуванні домінує розмовний тон. Ще давні трактати з риторики підкреслювали насиченість епістоли інтонаціями живого мовлення. Проте варто наголосити: стиль листа й усна мова – явища далеко не тотожні. Для листа характерні риси, властиві розмовному мовленню, зокрема невимушеність, ситуативна зумовленість і безпосередність комунікації. У той же час ці особливості у письмі набувають своєрідного відбиття. Коли співрозмовники добре орієнтуються в темі спілкування, вони розуміють одне одного майже інтуїтивно, з кількох натяків. Але якщо лист лише

започатковує контакт, у ньому бракує ситуативного підґрунтя. Та й невимушеність можлива не в кожному епістолярному тексті, а лише в дружньому, товариському чи інтимному листі.

Варто підкреслити, що ті характеристики, які для усного мовлення є основоположними й визначають його відмінність від інших мовних стилів, у листі теж мають вагоме значення, однак не становлять повного набору його стильових ознак. До того ж розмовна мова за своєю суттю є стихійною й імпровізаційною, тоді як листування, навпаки, здебільшого підлягає попередньому осмисленню; навіть тоді, коли автор викладає думки швидко, без ретельного добору слів, сам акт написання триває повільніше.

Отже, лист постає як продукт людської творчості та літературне явище: він може виступати як художнім твором, так і як документом. Приватні листи письменників завдяки літературному хисту авторів, що неминуче впливає на стиль навіть буденного листування, перебувають на межі між художньою та документальною літературою. Беззаперечною є значущість приватних листів для дослідження життя й творчості автора, з'ясування історії виникнення художнього задуму та висвітлення процесу створення твору. Аналіз феномену письменницької кореспонденції передбачає визначення основних підходів до поняття «письменницький лист» та принципів класифікації епістолярної спадщини митців слова.

1.2. Лист як форма художнього самовираження в українській літературі

Лист, подібно до інших писаних або друкованих текстів, з'явився як спосіб обміну інформацією між людьми у випадках, коли пряме спілкування було ускладнене, тобто коли вони були розділені просторово або часово. Завдяки своїм ключовим ролям – повідомляти інформацію та встановлювати комунікацію, а також через необхідність письмової

фіксації, лист утвердився як початковий мовний жанр, тобто як відносно стабільний різновид висловлювання з власною тематичною, композиційною та стилістичною структурою.

Дослідники виділяють ключові ознаки, що визначають мовленнєві жанри, серед яких – концепція адресата, тематично-предметна насиченість та тип інтонаційної експресії. Для листа найбільш вагомим є саме концепція адресата, адже вона відображає характер взаємин між авторами (родинні, дружні, любовні, професійні), на основі якого автор підбирає змістове наповнення та модальність свого повідомлення.

Сучасні філологи переважно послуговуються підходом С. Комарової, яка визначає лист як продукт мовленнєво-творчої діяльності, організований у певну смислово-тематичну структуру. Ця структура формується під впливом комунікативного наміру та втілюється у письмовому зверненні автора до конкретного отримувача, що перебуває з ним у спільному соціальному та культурному контексті, пов'язаному нормами поведінки і характером контактів [9].

Сучасна структура листа сформувалася в результаті розвитку жанру. У давнину, в період його становлення, лист зазвичай включав три обов'язкові складові: прескрипт (вступ), головну частину та клаузулу (заключну частину). На відміну від сучасних зразків, у античних листах підпис автора практично не використовувався, а дата й місце написання зазначалися переважно в офіційних документах. Починаючи з IV століття до н.е., ім'я автора ставилося у називному відмінку перед ім'ям адресата, яке вказувалося в давальному відмінку.

Згодом утвердився стандартний порядок елементів листа, що включає такі змістові складові: звернення-привітання, висловлення прихильності, основний виклад, прохання, заключне прощання та підпис автора [12].

Слід зауважити, що художній лист в українській літературі є не лише жанровою формою, але й способом мислення, формою філософського

діалогу між особистістю та світом. Він дозволяє авторові поєднати сповідальність із аналітичністю, індивідуальне переживання – із національною проблематикою. Так, у листах Івана Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Василя Стуса розкривається «внутрішній щоденник духу», у якому поєднуються психологічна щирість, моральна позиція та етичний виклик. Саме лист дає змогу митцю «бути почутим», коли інші форми мовлення заборонені або обмежені історичними обставинами.

В українському контексті лист часто стає формою опору – і цензурі, і політичному насиллю, і духовному занепаду. Через епістолярій митець утверджує автономію особистості, зберігає власну ідентичність. Особливо показовими у цьому плані є листи Василя Стуса, у яких епістолярна форма набуває екзистенційного виміру. Його листи не лише комунікують, а й виконують функцію морального самовизначення – вони є актом творчої присутності у світі, який намагається позбавити людину голосу.

Естетика листа в українській літературі ґрунтується на поєднанні лаконізму й емоційної насиченості, інтелектуального аналізу й духовного споглядання. Лист дозволяє передати те, що не вміщується у звичайний художній текст: внутрішні коливання, сумніви, пориви віри, болу, прощення. Він виявляє своєрідну «поетику близькості» – інтимне спілкування з адресатом, яке водночас звернене до вічності. Така подвійність – між приватним і загальнолюдським – і робить лист універсальною формою художнього самовираження.

Лист у українській літературі – це не лише документ або засіб комунікації, а форма художнього буття, у якій найповніше виявляється антропологічна сутність слова. Він є дзеркалом національного духу, де відбивається історія страждання, спротиву і гідності, а також постійне прагнення української людини залишатися вірною собі, своїм моральним ідеалам і духовній свободі.

Художня сила листа полягає у тому, що він перетворює повсякденне на символічне, а приватне – на універсальне. У ньому слово набуває

моральної ваги, а мовчання стає знаком істини. Саме тому епістолярна форма в українській літературі – це не лише жанр, а спосіб мислення, що поєднує етику й естетику, віру і сумнів, слово і тишу – тобто всю повноту людського існування.

У сучасному літературознавстві епістолярій дедалі частіше розглядається не просто як приватне листування, а як автономна форма художнього самовираження. Як зауважує К. Тимофеева, «Лист повністю вивільняється від риторичних умовностей, орієнтує автора на вільне самовираження, відображаючи особливості його світогляду» [48, с. 417]. Отже, саме лист як жанр набуває статусу «творчого простору», де автор може формулювати внутрішні переживання, діалогізувати з адресатом і водночас звертатись до універсальних тем. У художньому контексті української літератури це означає, що лист стає не просто способом повідомлення, а стилістично виразним текстом із власною композицією, інтонацією, мовою.

Особливе місце у цьому процесі займає співвідношення приватного і публічного, інтимного та загальнолюдського. Як зазначає Погребняк, «епістолярій як артефакт духовності» дає змогу простежити не лише особисті думки автора, але й репрезентувати «картину духовності чи бездуховності ... суспільства» [39, с. 5]. У листах українських письменників кінця XIX – XX ст. це виявляється у тому, що вони згадують побутові, родинні, емоційні подробиці, але водночас звертаються до національних, культурних, філософських проблем. Такий поділ «інтимно – універсально» і створює художню глибину листа як жанру.

Жанрово-стильові ознаки листа також отримують нове осмислення: у них адресується конкретний кореспондент, але водночас автор має на увазі читача, суміжного зі світом, який він описує чи осмислює. Так, у дослідженнях науковців ідентифікується, що лист має діалого-монологічне спрямування: із однієї сторони він має ознаки монологічного висловлювання, з іншої – виявляються риси діалогічного спілкування. Ця

подвійність дозволяє листу виступати як художній текст-інтроспекція з одночасною орієнтацією на зовнішнього адресата, що створює особливу стилістичну структуру: вільна інтонація, звертання, емоційна зміна темпу і теми, поєднання буденного з експресивним. У контексті української літератури це дозволяє авторам долати рамки звичайного побутового звернення і творити справді письмовий акт, що має естетичну й філософську функцію.

Ще один важливий аспект – це функція листа як жанру у ситуаціях обмеженої свободи, коли інші форми публічного висловлення були недоступні. У таких умовах лист стає «майданчиком» для художньої інтервенції: через форму листа автор може звертатись до тем страждання, ідентичності, творчості. Це свідчить про те, що художній лист в українській традиції є не просто приватним текстом, а інструментом внутрішнього протесту, засобом збереження гідності і автономії слова.

Отже, епістолярій в українській літературі постає як багатовимірне явище – водночас жанрове, психологічне, етичне й естетичне. Лист не лише фіксує стан душі автора, а й перетворюється на акт духовного самоутвердження, форму мислення, у якій поєднуються рефлексія, моральна позиція та художня інтенція. У ньому митець вибудовує власний світ, де слово не втрачає ваги навіть у ситуаціях мовчання чи заборони. Саме тому епістолярна форма в українському культурному контексті набуває універсального значення – як спосіб бути в діалозі зі світом, із собою, із нацією. Вона поєднує приватне й суспільне, конкретне й вічне, стаючи свідченням духовної непохитності українського письменника й живим виявом гуманістичної сутності його слова.

1.3. Епістолярій як складник літературної спадщини Василя Стуса

Епістолярна спадщина Василя Стуса є однією з найглибших і найцінніших частин його творчого доробку, що відкриває нові грані його

поетичного й духовного світу. Листи українського поета, написані в роки ув'язнення та заслання, виходять далеко за межі приватної комунікації – вони перетворюються на повноцінний художній і філософський текст, який доповнює його поетичний універсум. Епістолярій Стуса – це не просто історико-біографічне свідчення або документ доби, а органічна складова його літературного метатексту, в якому проявляється його мовна, етична й естетична концепція людини та мистецтва.

Листи Василя Стуса, адресовані передусім рідним, друзям, колегам, сину Дмитрові, формують цілісну систему світоглядних координат, що віддзеркалюють інтелектуальний і духовний досвід митця. Вони постають як особливий тип письма – епістолярне самовираження, у якому слово не лише фіксує думку, а й творить особистість, віддзеркалює процес її морального становлення. Для Стуса лист – це форма внутрішнього діалогу з самим собою, засіб осмислення буття й способу існування в межових умовах. Саме у листах найбільш повно виявляється його здатність перетворювати повсякденність на філософську категорію, а побутові деталі – на знаки духовного життя.

Епістолярна манера Стуса позначена винятковою інтелектуальністю й афористичністю. Його листи вирізняються високим рівнем мовної культури, стилістичною витонченістю й логічною довершеністю. Він не дозволяє собі жодної неохайності ні в думці, ні в слові. Навіть у найтяжчих умовах таборового побуту поет залишається вимогливим до мови як до духовної категорії. Ця вимогливість перетворює лист на форму моральної самодисципліни. Стус, позбавлений свободи фізичної, зберігає свободу слова – як останню можливість самоздійснення. Епістолярна мова стає для нього своєрідним «етичним простором», у якому слово ототожнюється з гідністю, а точність вислову – із вірністю правді.

Листи Стуса розкривають його як мислителя широкої культурної орбіти. У них він осмислює питання національної ідентичності, літературної традиції, естетики, моралі, духовного спадку Європи.

Епістолярій стає полем міжтекстового діалогу з культурою: поет цитує Гете, Кафку, Рільке, Камю, звертається до філософії Шопенгауера, Ніцше, до постатей Шевченка, Франка, Лесі Українки. Через це його листи набувають рис есеїстичності: вони переходять межі побутового жанру й постають як інтелектуальна проза, у якій поєднано елементи філософського трактату, літературної критики та особистої сповіді.

Епістолярій Стуса можна розглядати як унікальний приклад жанрової гібридності – на межі документу, художнього тексту й філософського дискурсу. Його листи одночасно особисті й універсальні, емоційні й раціональні, конкретні й символічні. У них збережено природну діалогічність, що властива епістолярному жанрові, але при цьому лист у Стуса перетворюється на самодостатній літературний феномен. Ця подвійність – між інтимністю та публічністю, між приватною інтонацією та філософською глибиною – є визначальною рисою його епістолярного стилю.

У листах чітко простежується і поетика самоідентифікації. Стус через листи формує свій власний образ – митця, громадянина, сина, батька, інтелектуала. Кожен лист – це акт духовного самопізнання, через який автор осмислює власну роль у світі. Його епістолярна мова позбавлена випадковості: кожне слово несе вагу думки, відповідальність перед собою й адресатом. У цьому виявляється одна з ключових рис його поетики – прагнення до духовної автентичності. Саме через листи він артикулює свої уявлення про місію поета, про моральну чистоту мистецтва, про неприпустимість компромісу між істиною і зручністю.

Окремої уваги заслуговує роль епістолярію в реконструкції творчої лабораторії Стуса. У листах до друзів (Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської) відображено його погляди на українську літературу, сучасне йому поетичне покоління, проблеми перекладу, питання естетичного критерію в літературі. Тут народжується його концепція поета як людини, що живе на межі буття і слова, як духовного

максималіста, для якого творчість є формою етичного вчинку. Отже, епістолярій не лише доповнює поетичну спадщину, а й пояснює її, відкриваючи джерела поетичного світогляду.

З погляду літературознавчого аналізу, епістолярна спадщина Стуса має виразні риси авторського метатексту. Вона віддзеркалює внутрішню архітектуру його творчості – ту саму інтонаційну й філософську напругу, що відчутна у його поезії. Листи створюють своєрідну рамку навколо поетичного світу: вони тлумачать його, розширюють і водночас контрастують із ним. Поет у листах з'являється не лише як творець, а як читач, що рефлексує, критик і коментатор самого себе. У цьому аспекті епістолярій виконує функцію авторської рефлексії – він є простором, де поет осмислює власну творчість і свій морально-естетичний досвід.

Водночас листи мають і значну культурно-історичну цінність. Вони становлять документ епохи, в якій віддзеркалюється духовний клімат радянського тоталітаризму, атмосфера тиску й репресій, а також шлях української інтелігенції до збереження своєї національної ідентичності. Стусів епістолярій – це літопис життя людини, що мислить у неволі, але не піддається внутрішньому розкладу. Через листи проступає ціла епоха – з її болем, страхом, вірою і прагненням гідності.

Отже, епістолярна спадщина Василя Стуса є невід'ємним складником його літературного універсуму. Вона не лише доповнює його поетичну творчість, а й створює її контекст, формуючи єдину систему духовних орієнтирів. Листи Стуса – це водночас документ доби, художній твір і моральний маніфест, у якому слово стає простором гідності. Епістолярій у його творчості перетворюється на спосіб мислення, на форму внутрішнього самозбереження й самовираження. Саме тому він посідає особливе місце не лише в особистій біографії митця, а й у загальній картині української літератури ХХ століття як унікальний приклад поєднання інтимного та універсального, особистого й

національного, документального й художнього, що утворює цілісний духовний текст доби.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Епістолярна література, пройшовши тривалий шлях становлення від античних часів до сучасності, утвердилася як самобутній літературний жанр, що поєднує риси документального й художнього письма. Її поетика формується на основі поєднання індивідуального та колективного, особистісного й суспільного досвіду, адже лист є водночас актом приватного спілкування й культурним явищем. У листуванні відбивається авторський світогляд, стиль мислення, емоційно-психологічні особливості митця, а також духовна взаємодія з адресатом, що надає текстові діалогічності та багатовимірності.

Епістолярій виконує низку функцій: комунікативну, пізнавальну, документальну та естетичну, завдяки чому стає унікальним джерелом для вивчення як творчої лабораторії письменника, так і епохи, в якій він жив. У цьому контексті лист постає не лише як засіб передання інформації, а як форма творчого самовираження, де слово набуває сили мистецького образу. Епістолярна література – це особлива художня система, що поєднує інтимність особистого спілкування з естетичною довершеністю, розкриваючи глибини людської думки, почуттів і духовного досвіду.

Лист у художній традиції української літератури набуває значення не просто засобу спілкування, а глибоко символічної форми самовираження. Його структура, що виникла ще в античності, трансформувалася під впливом культурних, історичних і психологічних чинників, утверджуючись як жанр, у якому документальність поєднується з естетичною вишуканістю. Епістолярна форма дозволяє письменникові говорити від першої особи, розкривати внутрішній світ, не втрачаючи при цьому літературної цілісності тексту. Вона створює простір для поєднання щирості особистої сповіді з філософським осмисленням дійсності, а також

формує новий тип мовленнєвої культури, заснованої на довірі, етичності та духовному діалозі.

У контексті української літератури лист виступає не лише жанровою формою, а способом духовного опору та самоідентифікації. Епістолярій стає місцем, де слово перетворюється на акт свободи, а особисте набуває загальнолюдського звучання. Через листи Івана Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Василя Стуса виявляється «поетика близькості», що поєднує приватне й національне, емоційне й інтелектуальне. Отже, лист у художньому вимірі – це не лише текстова форма, а цілісний прояв людського духу, де слово постає одночасно як засіб самопізнання, морального самоствердження та творення духовної спадщини української культури.

Епістолярій Василя Стуса становить органічну частину його літературного світу – не лише як документ особистої долі, а як форма духовного і творчого самовираження. У листах поет формує власну філософію буття, де слово стає засобом морального самостояння й етичного очищення. Вони демонструють унікальне поєднання особистого й загальнолюдського, буденного й метафізичного. Листи до родини, друзів і колег розкривають інтелектуальну глибину автора, його невтомний пошук істини, духовної опори, моральної цілісності. У них простежується характерна для Стуса настанова на максималізм духу, відповідальність перед словом, поєднання поета, мислителя й громадянина в одній особистості. Епістолярій постає не лише художнім явищем, а й моральним актом – способом утримати власну ідентичність у неволі та передати її наступним поколінням.

РОЗДІЛ 2. ЕСТЕТИЧНІ ВИМІРИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ВАСИЛЯ СТУСА

2.1. Індивідуальний стиль митця у листах: образність, синтаксис, мовна палітра

Листи Василя Стуса становлять важливу частину його художнього універсуму, у якому поєднуються етична поставність, філософічність мислення та надзвичайна мовна чутливість. Епістолярна спадщина поета виявляє ті ж поетикальні закономірності, що й його лірика: насиченість метафориною, ритмічність мовлення, внутрішня напруга вислову. Для глибшого осмислення індивідуального стилю митця у листах доцільно звернутися до праць, у яких досліджено його мовну палітру, синтаксичні особливості та естетичну організацію письма.

У статті І. Хом'як «Стилістична палітра поезії Василя Стуса» здійснено спробу систематизації стилістичних засобів, властивих поетичній мові митця. Авторка аналізує повтори, градації, антитези, поєднання високого й розмовного стилів, що формують своєрідну напружену інтонацію вислову. Хоча дослідження стосується переважно поетичних текстів, воно відкриває можливість екстраполювати спостереження на епістолярій: подібні засоби проявляються в листах як інструменти самовираження через мовне самообмеження – ретельний добір слів, контраст емоційного тону й логічної чіткості. Для літературознавчого аналізу ця праця є фундаментальною, оскільки дозволяє простежити спільність художніх прийомів у поетичній і епістолярній творчості Стуса [51].

І. Хом'як у статті «Стилістична палітра поезії Василя Стуса» зазначає, що поетичний текст митця вирізняється підвищеною концентрацією змісту в мінімумі мовних одиниць [51]. Цей принцип переноситься і в листи, де кожна фраза набуває ваги морального чи емоційного жесту. У листі до сина (лютий 1975) Стус педагогічно й

водночас художньо формує поняття гідності: «А хочеш, я Тобі розкажу про те, як стати героєм? Втім, це не обов'язково – бути героєм. Але обов'язково – бути доброю людиною...» [44]. Тут афористична структура речень та антитеза («герой» – «добра людина») створюють ефект поетичного вислову, а синтаксична простота приховує глибоку етичну напругу. Це не просто повчання батька, а концентрований морально-естетичний код, у якому проявляється поетове бачення людини.

На прагматичному рівні стиль листів детально окреслює Д. Дубенко у статті «Особливості етикетного мовлення в епістолярії Василя Стуса». Дослідниця розглядає мовно-етикетні формули: звертання, побажання, вирази подяки, прохання – як складові художнього тексту, що створюють атмосферу гідності, скромності й моральної стійкості. Вона підкреслює, що етикетна культура Стуса – не просто соціальна норма, а естетична стратегія: стриманість у слові й обережність вислову перетворюються на форму внутрішнього опору [13]. Для літературознавчого аналізу це важливо, адже етикетна структура листів створює ритм і композицію тексту, формуючи образ автора як людини культури й морального максималізму.

Дослідження О. Волошенюк та І. Домрачевої «Специфіка епістолярного жанру Василя Стуса» зосереджується на жанрово-стильових ознаках листа. Авторки аналізують функції звертання, часові маркери, способи фіксації адресата й межі між документом і літературним текстом. Вони доводять, що Стус, навіть у межах епістолярної форми, залишається митцем – його листи містять поетичну структурність, метафоричне мислення, ритмізований синтаксис. У такий спосіб лист стає проміжною формою між поезією й прозою – простором, де народжується новий тип інтимної літературності [10].

О. Волошенюк та І. Домрачева у спільній праці «Специфіка епістолярного жанру Василя Стуса» наголошують на «щоденниковості листів», де художній дискурс перетинається з документальним [10]. У

листі від 17 грудня 1972 року до батьків поет фіксує не лише побутові обставини, а й духовну установку на внутрішній розвиток: «Думаю, що від цього часу я постараюсь взяти все, що можна – буду вивчати іноземні мови, читати, перекладати. Одне слово, робити все так, щоб більше не побільшувати собі клопотів...» [43]. Тут поєднуються буденність і висока інтенція, спокійна тональність і внутрішня воля до зростання – характерна ознака стусівської інтонації, яку можна трактувати як форму етичного стоїцизму.

Нарешті, у короткому, майже щоденниковому листі до дружини (березень 1973 р.) проступає одна з найпотужніших рис стилю – згущення емоцій при мінімумі засобів: «Цілую Тебе, люба моя. І не сердься на мене, що таке в Тебе життя. Власне, коли сердишся, то тільки не на мене, а на скажений білий світ» [53]. Тут – подвійна інверсія почуття: особисте страждання трансформується у філософську формулу, у вислів морального стоїцизму, де любов і біль врівноважуються гуманістичним спокоєм.

Особливо вагомими для з'ясування образної системи є спостереження Н. Павлик у праці «Художність як один із параметрів епістолярію Василя Стуса». Авторка розглядає лист як форму духовної комунікації, у якій поет не лише повідомляє факти, а творить художній світ – через метафоричні образи, риторичні запитання, внутрішні монологи. Павлик підкреслює, що епістолярій Стуса вирізняється експресивністю синтаксису, зокрема довгими періодами, інверсіями, анафоричними повтореннями, які надають текстові мелодійності та драматизму. Ці спостереження безпосередньо стосуються естетики мовної палітри: лист постає як текст-дія, у якому відчутна поетична енергія [38].

Н. Павлик у статті «Художність як один із параметрів епістолярію Василя Стуса» підкреслює, що лист «виконує не лише комунікативну функцію й служить засобом передачі інформації, а є проявом естетичного смаку та творчої індивідуальності автора» [38, с.146]. Цю єдність чітко видно в листі до дружини від 22 травня 1973 року, де Стус майстерно

поєднує побутову деталь, метафору і молитву: «Валю, не журися мною. Я можу повторити й сьогодні – що, насамперед, живу тільки Вами... Ви для мене – вся моя радість... Заради Вас я зробив би все... Хай вона видужує, я проситиму за неї Бога» [31].

Цей уривок демонструє характерну для автора синтаксичну ритмічність – послідовність коротких, урочистих фраз, що наближають прозу листа до молитви. Повтори («Ви для мене – вся моя радість...», «я живу тільки Вами...») створюють інтонацію внутрішнього заклинання, у якому зливається віра, любов і терпіння.

Варто також підкреслити важливість формул звертання як способу збереження внутрішньої гідності й духовного зв'язку в умовах неволі. Листи Стуса густо насичені звертаннями, що водночас виконують емоційну, естетичну і моральну функцію: «Лебідко моя тугогорла!», «Вальочку, ластівочко!», «Моя найславніша Кохана, Богородиця, лебедина» [53].

Ці метафоричні звертання демонструють синтез народнопоетичних образів (лебідка, ластівка) та сакральних мотивів (Богородиця), що перетворює епістолярний дискурс на поетичний. Через мову любові й ніжності поет стверджує людяність як акт спротиву нівеляції.

У листі до дружини від 1–3 січня 1974 року спостерігаємо ще одну характерну рису стилю – філософічність синтаксису, розгорнуті періоди з відтінком медитативності: «Прагну чистоти і ясності, світлості, що приходить так рідко... Бо ж ми, безрелігійні стражденники, збиваємося з ритму пір року, шукавши своїх (і – для себе!) резигновань» [43]. Тут інтонаційна багатоплановість, вставні конструкції, паралелізми і повтори створюють ефект «внутрішнього монологу». Лист виявляє ритмічний лад поетичного речення, який можна назвати «внутрішньою поетичною синтаксою» творчості Стуса.

Для розуміння синтаксичної організації письма Стуса варто звернутися до досліджень Л. Коваль «Поетичний синтаксис збірки Василя

Стуса» та Л. Оліфіренко «Художньо-естетична майстерність мови Василя Стуса». Хоча ці роботи присвячені насамперед поетичним текстам, вони надають ефективний аналітичний інструментарій для розгляду листів. Дослідниці показують, як синтаксичні ритми, парцеляція, пунктуаційна експресія, інверсійність формують внутрішню музику письма. Ці ж риси помітні в епістолярії – вони надають листам художньої виразності, створюючи ефект щирої, емоційно напруженої розмови [19; 36].

Сукупність цих праць дозволяє розкрити листи Василя Стуса як естетичний феномен – простір, у якому поет продовжує творити власний світ через мову. Його епістолярій – не просто документ доби, а художній текст, у якому поєднуються інтелектуальна дисципліна й емоційна відвертість, поетична уява й етична стриманість. Саме через синтаксис, образність і лексичну палітру розкривається індивідуальний стиль митця, що в листах, як і в поезії, перетворює слово на вияв гідності й духовної свободи.

Отже, у своїх листах Василь Стус поєднує інтимне і філософське, конкретне і вічне, побутове й духовне. Його синтаксис – гнучкий і ритмізований, образність – символічно наснажена, а мова – поетично сконденсована. Епістолярна спадщина митця постає як продовження його поетики, де лист стає не лише способом комунікації, а простором самотворення і гідності.

2.2. Автобіографізм та наратив «Я»: авторська присутність у листах

Василь Стус став одним із найвидатніших діячів громадсько-політичної сфери України другої половини ХХ століття. Його епістолярна спадщина розкриває громадсько-політичні переконання митця, його філософське осмислення життя та індивідуальне художнє бачення. У його листах відображено найрізноманітніші форми спілкування – як із конкретними адресатами, так і з художніми творами та сучасними

інтерпретаціями. Це закономірно, адже епістолярій створювався митцем, майже повністю відчуженим від реальності, замкненим у межах ізоляції, в особливому вимірі буття.

Вивчення особливостей епістолярної спадщини Василя Стуса нерозривно пов'язане з категорією діалогу, що виступає однією з провідних засад його листування. Питання діалогічності епістол поета охоплює два ключові аспекти: з одного боку, воно зумовлене насамперед внутрішніми поривами й духовними настановами митця, щирістю та виразом його особистого «Я». У цьому сенсі листи постають образом людини, котра не замикається в межах однієї площини існування, а постійно прагне виходу у ширший простір людських взаємин.

З іншого боку, листування Стуса вбирає в себе усвідомлене прагнення автора до переосмислення й варіювання вже відомих тем і обставин. У такому ракурсі епістоли митця постають як сконструйовані тексти, що виявляють закономірність: будь-яке письмо є результатом засвоєння та перетворення попередніх текстів. Унікальність епістолярної спадщини поета виразно проступає в контексті буберівського бачення світу, яка говорить про те, що творча свідомість кожної особистості невідворотно включається у глобальний діалог культури й буття, а сама участь у ньому робить людину ближчою до пізнання істини. Для митця осердям зосередження виступає не лише його власне «Я», а й ті, з ким він веде спілкування. Для нього адресат передусім постає як партнер у розмові.

У такому контексті В. Стус підтверджує буберівську концепцію діалогічної природи особистості, яка не відмежовує його від самого буття. Навіть у стані повної ізоляції митець не втрачає усвідомлення присутності іншого поруч, адже постійно перебуває у внутрішньому діалозі з довколишнім світом. Листи В. Стуса ставлять на порядок денний не лише питання мови, а й проблематику свідомості. Мова йде про зіставлення свідомості, відкритої до діалогу, зі свідомістю монологічною. Інакше

кажучи, свідомість, що функціонує у монологічному режимі, позбавлена багатства концептуальних образів і смислових зв'язків, притаманних свідомості діалогічної.

Листи В. Стуса вирізняється яскравою діалогічністю: його листи включають різні точки зору, допускають зіткнення ідей, переконань та вподобань. Жоден із співрозмовників не висуває остаточних суджень, які можна було б сприймати як беззаперечну істину.

Епістолярний стиль Василя Стуса вирізняється постійним звертанням і до себе, і до читача – іноді як прохання, іноді як застереження. Кожен лист наповнений особистим досвідом, посиленням глибокими роздумами, що надає приватним кореспонденціям митця загальної значущості і водночас робить спілкування з читачем щирим і довірливим. Ці звернення народжені прагненням поета загострити свої думки та надати їм емоційної глибини й сповідальності.

У цілому епістолярна спадщина В. Стуса включає різноманітні види листів, стиль яких змінюється залежно від адресата. У цих кореспонденціях простежуються наскрізні мотиви та теми: самопізнання й внутрішня психологія, кохання, сімейні зв'язки, складні взаємини із суспільством. Окремо варто виділити тему творчості, яка займає почесне місце.

Процес самопізнання та самовираження особистості, який займає центральне місце в епістолярії поета, передбачає постійне звертання до актуальних подій, а також порівняння теперішнього з минулим і майбутнім. У зв'язку з цим особливого значення набувають численні алюзії в листах, що постають у формі прямих або прихованих цитат, натяків. Якщо в інших контекстах епістолярні алюзії, особливо літературні, використовувалися переважно для навчальної мети або стилістичного оздоблення тексту, то в аналізованих листах вони органічно вплетені в загальний контекст епістоли і невіддільні від авторського образу.

Епістолярна спадщина Василя Стуса – це листи письменника, який, хоч і був відірваний від активного літературного життя, залишався його живою складовою. У цих листах не минає увагою жодна дрібниця – настільки, наскільки це дозволяло ув'язнення – і кожен прояв українського національного духу та самоусвідомлення знаходить своє відображення.

Залежно від адресата, змінюється й форма звертання: листи спрямовані одночасно до дружини, батьків, сина. Для Стуса лист був насамперед засобом безпосереднього спілкування, тому його прийоми різноманітні й мають чітко виражений діалогічний характер. Кореспонденції поета відзначаються підвищеною історичною свідомістю; деякі з них наближаються до щоденникових або есеїстичних форм. Новаторство його письма проявляється у глибокій емоційності, експресивності та філософській насиченості, що робить листи живим відтворенням життєвої правди.

2.3. Вияв художнього мислення: метафорика, символіка, алюзії

Художнє мислення Василя Стуса формується на перетині інтелектуальної глибини, моральної позиції та внутрішньої естетичної дисципліни. У його поезії й епістолярії метафорика, символіка та алюзії виступають не просто як художні засоби, а як форма самопізнання, спосіб мислення й спілкування з читачем. Через складну систему образів і підтекстів Стус окреслює власну духовну територію, де поєднуються філософські категорії буття, свободи, страждання, гідності.

Однією з ґрунтовних праць, що висвітлює природу поетичної метафори у творчості митця, є стаття О. Лілік «Семантико-стилістичні типи метафор у поетичній творчості Василя Стуса» (2021). Авторка розглядає генитивні метафори, метафоричні розгортання та нові тропи, які формують унікальну художню тканину поезій. Виявлено, що метафора у Стуса – не лише виражальний засіб, а й спосіб мислення, який втілює глибину філософського осмислення світу [32].

Схожої теми торкається Т. Святошенко у дослідженні «Метафоричні образи в поезіях Василя Стуса» (2018). Учена аналізує авторські метафори й символи, наголошуючи, що образність поета спирається на моральну категорію гідності й духовного спротиву [42]. Цей матеріал може бути особливо цінним у зіставленні з епістолярієм, адже листи Стуса нерідко відтворюють ті самі образні моделі, що й поетичні тексти.

Глибокий аналіз системи символів і алюзій пропонує Л. Тарнашинська у статті «Художній світ Василя Стуса» (2015). Авторка розглядає поетику візуалізації, інтертекстуальні перегуки з українською класикою, зокрема з Тарасом Шевченком, та алюзії на біблійні мотиви [47]. Це дослідження дозволяє простежити, як у художній свідомості Стуса відбувається переосмислення традиційних культурних кодів у новому, екзистенційному контексті.

Особливе місце в розумінні художнього мислення поета посідає його листування. У статті Г. Мазохи «Епістолярій В. Стуса як складова вияву індивідуальності поета» (2014) листи розглядаються як простір самовираження, де метафорика і символіка набувають автобіографічного виміру. Мазоха підкреслює, що навіть у жанрі листа Стус мислить як поет, трансформуючи буденну реальність у художню [33].

Цю лінію продовжує праця Т. Конончук «Етико-естетичний дискурс в епістолярії Василя Стуса» (2010), де аналізується символічна насиченість листів та метафорика як вираз внутрішньої гідності митця. Авторка показує, що навіть в умовах неволі лист стає для Стуса актом духовної свободи, виявом стоїчної позиції й естетичного самоконтролю [21].

Загальний контекст символічного мислення поета розширює стаття І. Зелененької «Образ-символ України у віршах дисидентів (В. Стус, Т. Мельничук ...)» (2018). Хоча дослідження присвячене передусім поезії, його висновки важливі для розуміння алюзій та символіки у листах. Образ України в інтерпретації Стуса набуває не лише національно-етичного, а й

сакрального виміру – це образ Матері, Долі, стражденної істоти, що стає уособленням поетового «Я» [17].

Не менш важливим є дослідження Tokarsky B. «Selfhood, Body, Metaphor and Metonymy in the Poetry of Vasyl Stus». У статті аналізуються метафори та метонімії у поезії Василя Стуса, зокрема через призму тіла та самості, що є корисним для розуміння метафоричних структур у його листах [5].

Отже, аналіз наукових праць свідчить, що метафорика, символіка й алюзії у поетичній і епістолярній спадщині Василя Стуса утворюють цілісну систему художнього мислення. Листи, так само як і поезії, демонструють здатність автора перетворювати слово на духовний чин, через який він утверджує свободу, гідність і людяність навіть у межах фізичної неволі.

Епістолярна спадщина Василя Стуса демонструє не лише комунікативну функцію листування, а й складний художній вимір, де поетичні засоби стають інструментом самовираження, морального та етичного осмислення світу. Листи Стуса вирізняються яскравою метафорикою, символічними опозиціями та алюзіями на культурні й духовні коди, що дозволяє розглядати його епістолярій як продовження поетичного мислення.

Метафорика як спосіб духовного самовираження є однією з рис епістолярію письменника. У листах до близьких Стус часто використовує метафори для передачі внутрішньої напруги, духовного стану та життєвих пріоритетів. Так, у листі до сина Дмитра (лютий 1975 р.) він наголошує на формуванні морального характеру: «Бачиш, сину, із цих дрібниць починається людина. ... А хочеш, я Тобі розкажу про те, як стати героєм? Втім, це не обов'язково – бути героєм. Але обов'язково – бути доброю людиною, тобто такою, що намагається більше віддати іншим, аніж брати. Герої виникають тоді, коли не всі люди є добрі» [31]. Метафора «із цих дрібниць починається людина» виступає символом етичного

самовиховання та духовної витривалості, що є центральним у його епістолярії.

У листі до дружини (1–3 січня 1974 р.) Стус розвиває образний стиль через складну семантичну структуру: «Певне, структура нашої життєвої витривалості потребує не тільки нас, не хоче вдовольнитися лише з нас самих. Їй треба ширшої площі, тієї, що змістила наше серце вліво, хоч ми її допильнуємо з усього надкола, сами ж її добираємо, найчастіше – помилково, стаючи жертвами власних самокомпоновань» [31]. Тут метафорика проявляється в уособленні «структури життєвої витривалості», що постає як суб'єкт, здатний вимагати від людини більшого, ніж вона дає сама собі. Таке художнє прийняття життєвих обставин створює глибокий моральний та філософський контекст, характерний для Стуса.

Ще однією із рис листів Стуса є символіка світла та темряви як естетичний код. Стус часто використовує символічні опозиції, зокрема світло – темрява, як спосіб передати духовні та моральні імперативи. У листі до дружини від березня 1973 р. він пише: «Ти мене вже призабуваєш, га? Цілую Тебе, люба моя. І не сердься на мене, що таке в Тебе життя. Власне, коли сердишся, то тільки не на мене, а на скажений білий світ» [53]. Образ «скажений білий світ» протиставляє особисте тепло («цілую Тебе, люба моя») зовнішньому хаосу та небезпеці, що створює символічний код, у якому світло асоціюється з любов'ю, увагою, духовним центром, а темрява – із суспільними та життєвими труднощами.

Частими є алюзії на християнські та національні мотиви. У листі до дружини від 22.05.1973 р. Стус використовує алюзії на духовні цінності та сімейну мораль: «Валю, я живу тільки Вами – тим, що в мене є Ви – наші з Тобою батьки (в мене їх четверо і в Тебе їх четверо), що в мене є Син і є Ти, моя найсолодша, моя найчистіша, моя найславніша Кохана, Богородиця, лебедина» [43]. Звертання «Богородиця» та образи лебедя, чистоти й слави створюють культурні та релігійні алюзії, що підкреслюють

духовну та моральну візію Стуса, пов'язуючи приватне і родинне життя з універсальними цінностями.

У цьому контексті ґрунтовною є праця Woldan, A. «Religious Aspects of Ukrainian Poetry – The Case of Vasyl' Stus». Ця стаття аналізує релігійні мотиви в поезії Василя Стуса, зокрема біблійні цитати та месійні стилізації, що вказують на сильне відчуття поетом своєї пророчої місії [7].

З наведених цитат можемо зробити висновок, що епістолярій Василя Стуса функціонує як простір художнього мислення, де метафора стає засобом самоаналізу і духовного самовираження, символіка – носієм морального та етичного змісту, а алюзії – інструментом культурного та духовного зв'язку. Листи поета є не лише документом епохи, а й продовженням його поетичного мислення, де приватне страждання трансформується у високі художні та моральні категорії.

2.4. Інтертекстуальні зв'язки: діалог із традицією

У контексті інтертекстуальних зв'язків творчість Василя Стуса постає як багатовимірний діалог із традицією – не лише українською, а й європейською, насамперед філософсько-екзистенційною. Його звернення до Рільке, Пастернака, Гете, Шевченка, Франка не можна розглядати як просте наслідування або стилістичний перегук – це, радше, духовна розмова з тими, хто, як і він, намагався віднайти внутрішню гармонію в умовах духовної кризи. Через цитування, алюзії та переосмислення ключових образів і мотивів Стус розширює межі власного поетичного мислення, перетворюючи діалог із традицією на форму самопізнання.

М. Царинник одним із перших наголосив на глибинній спорідненості поетики Василя Стуса з естетичними принципами Р.М. Рільке. Дослідник підкреслив, що український поет «усвідомив і творчо засвоїв» рільківське розуміння митця як постаті, котра перебуває в нерозривній єдності зі світом і предметним буттям, у такій повноті, що постає як

взаємопроникнення [52]. Безперечно, це лише одна з точок дотику естетичних орієнтирів двох митців, проте спостереження М. Царинника видається цілком переконливим.

Публікація Юрія Шевельова «Трунок і трутизна. Про «Палімпсести» Василя Стуса», написана 1986 року як вступна стаття до найвідомішої збірки поета, уперше виданої за кордоном, сьогодні посідає канонічне місце в стусознавстві. У цьому дослідженні автор визначає Стуса як митця, позбавленого будь-якої наперед заданої естетичної програми – характеристики, яку пізніше поділили численні літературознавці. Шевельов одним із перших наголосив на ключових для поетики Стуса засадах – гуманістичній чутливості, досвіді страждання, непохитності у відстоюванні внутрішньої істини та відвертості висловлювання; водночас він підкреслив органічну єдність життєвого шляху і творчості митця, вказавши на потребу уважного вивчення його біографії для глибшого розуміння художніх текстів. Учений також акцентував на залежності поета від власної поезії, на внутрішньому імперативі творити, знаходити у ній себе та осмислювати світ [57].

Значення діяльності Михайлини Коцюбинської у справі збереження й осмислення творчої спадщини Василя Стуса важко переоцінити. Близька соратниця й подруга митця, вона згодом постала однією з провідних дослідниць його доробку. У численних наукових працях та мемуарних свідченнях Коцюбинської містяться важливі спостереження й узагальнення, дотичні до нашої тематики. Зокрема, дослідниця акцентувала на етичній основі Стусового письма, на нерозривності його творчості й життєвого шляху, на мотиві жертвності, який визначив еволюцію самосвідомості поета [24].

Коцюбинська однією з перших звернула увагу на концепт Стусового «самособоюнаповнення», пов'язавши його з поетикою Р.М. Рільке. У статті «Феномен Стуса» (1991) вона підкреслила, що обох митців поєднують кілька засадничих рис у трактуванні сутності поетичної

творчості: «відраза до безтілесності поезії», прагнення до «скульптурної досконалості форми» та розуміння поезії не як сфери емоцій, а як екзистенційного досвіду [27].

На рецепцію ідей Рільке у Стуса – зокрема, у зв'язку з його літературно-філософським осмисленням образу палімпсеста – вказує і Г. Колодкевич. У своїй дисертаційній праці вона посилається на роздуми Рільке з роману «Нотатки Мальте Лявридса Бригге» щодо поезії як форми досвіду та особливої ролі пам'яті й спогадів у становленні поета [20].

Отже, це ключове поняття світоглядної системи Василя Стуса може бути витлумачене не лише у традиційній для дослідників екзистенційній парадигмі, а й як один із наріжних принципів його власної поетології: «самособоюнаповнення» постає *alter ego* поезії – її передумовою, виправданням існування та сутнісною метою [22].

Дослідниця виокремлює серед стусових текстів есей «Зникоме розцвітання», наголошуючи, що саме в ньому вперше – свідомо й у багатозначний спосіб – було сформульовано поетичне кредо митця: поезія як самособоюнаповнення [22]. Цю думку Коцюбинська неодноразово повторювала й поглиблювала у своїх подальших працях, підкреслюючи, що Стус, осмислюючи природу й сенс поетичного слова, визначав позицію ліричного суб'єкта як спрямовану «навпроти себе», «опроти самого себе» [23].

Одним із перших проблематику взаємозв'язку поезії Стуса та Рільке окреслив Остап Тарнавський у статті 1983 року «Знайомство з поетом Василем Стусом». Хоча він зазначав, що творчість Стуса стилістично ближча до Тичини, ніж до вишуканої й аполітичної поезії Рільке, Тарнавський підкреслив кілька ключових моментів, серед яких особливе символічне значення образу Орфея [46].

У журналі «Сучасність» вийшла стаття Богдана Рубчака «Перемога над прірвою», де автор аналізує центральні постаті у формуванні поетичної свідомості Стуса – Пастернака та Рільке. Рубчак також демонструє, що

вплив Рільке на Стуса простежується не лише в «зрілому» періоді збірки «Палімпсести», а й у творах із циклу «Зимові дерева» [41].

Особливого значення в цьому діалозі набуває образ Орфея – символ поета, який своїм співом долає смерть. Мотив орфізму, який підкреслюють Царинник, Тарнавський і Рубчак, відображає стусівське прагнення утвердити безсмертя духовного начала через мистецтво. Цей образ, прочитаний у рільківському ключі, стає центральним у стусовій поетиці як утілення творчої жертвовності, внутрішнього стоїцизму та віри у спасенну силу слова.

Не менш важливою є й рецепція ідей Рільке у філософсько-естетичному вимірі. Рільке і Стус поділяють переконання в тому, що поезія – це не втеча від дійсності, а спосіб найглибшого її переживання. Обидва митці розглядають слово як духовну субстанцію, у якій втілюється досвід буття. Саме тому, як наголошує Коцюбинська, концепт «самособоюнаповнення» у Стуса можна трактувати як філософський аналог рільківського «життя у речах» – пошуку істини через занурення у власну сутність.

Варто зазначити, що інтертекстуальність у листах і поезії Стуса не є лише літературним прийомом – вона перетворюється на етико-естетичний принцип. Через діалог із духовними авторитетами поет творить власну «карту внутрішнього простору», у якій класичні мотиви набувають нового, трагічно-сучасного звучання. Водночас звернення до світової традиції стає для Стуса актом культурного опору – способом зберегти зв'язок з універсальними цінностями в умовах ізоляції та заборони.

Інтертекстуальні зв'язки у творчості Василя Стуса виявляють не лише багатшаровість його художнього мислення, а й глибину філософського самоусвідомлення. Діалог із традицією – це не наслідування, а самостійна інтерпретація вічних тем буття, страждання, гідності, духовного самоствердження. Рецепція Рільке, Пастернака, Шевченка чи Франка – це, по суті, спосіб конструювання власної духовної

ідентичності, де поет водночас є спадкоємцем і творцем нової естетичної парадигми. Стусова поетика – це поліфонічний простір, у якому українська традиція вступає в діалог зі світовою, утверджуючи цінність людини як носія внутрішньої свободи й відповідальності перед словом і світом.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Епістолярна спадщина Василя Стуса є не лише документом доби, а й самостійним художнім явищем, у якому естетичне й етичне взаємопов'язані, утворюючи гармонійну цілісність. Листи митця розкривають його як поета-філософа, мислителя, який осмислює себе, світ і людину крізь призму духовного досвіду. Саме тому естетичний вимір епістолярію Стуса виявляється у багатоплановому синтезі – мовної майстерності, глибокої метафоричності, символічного мислення та складної інтертекстуальної гри.

Індивідуальний стиль письменника у листах позначений надзвичайною щирістю, лаконізмом і внутрішньою напругою вислову. Його мова водночас проста і глибока, сповнена філософських підтекстів. Стус уникає надмірної емоційності, віддаючи перевагу точності формулювань, що передає інтелектуальний характер його письма. Особливістю синтаксису є поєднання коротких, майже афористичних речень із розгорнутими, складними синтаксичними побудовами, що створюють ефект роздуму, саморефлексії. Ця мовна палітра, в якій уживаються розмовна інтонація, фольклорні звороти, книжні конструкції та неологізми, формує особливу «поетичну прозу» листів.

Автобіографізм і наратив «Я» становлять центральну вісь епістолярної структури. Листи стають способом творення власного «Я» в умовах ізоляції, духовного спротиву й самопізнання. Автор постає не як приватна особа, а як людина, котра усвідомлює себе частиною національної та універсальної культури. Його особисті переживання – це водночас роздуми про місце поета в суспільстві, про межі гідності, про природу творчості. У цьому автобіографічному наративі відчутна висока самодисципліна, стоїчне прийняття страждання як умови духовного зростання.

Художнє мислення Стуса вирізняється глибокою метафоричністю, символічною насиченістю та інтелектуальною складністю. Його метафори – не лише тропи, а спосіб пізнання світу: образ дороги, неволі, світла, тіні, мовчання набувають філософського звучання. Символіка листів відображає дуалізм людського буття – боротьбу між тілесним і духовним, відчаєм і надією, смертю й воскресінням. Алюзії на біблійні, міфологічні, історичні сюжети розширюють простір листа, надають йому універсального значення. Через них поет вибудовує систему моральних орієнтирів, утверджує власну етико-естетичну концепцію людини.

Інтертекстуальні зв'язки листів свідчать про відкритість Стуса до діалогу з культурною традицією – українською та світовою. Його звернення до Шевченка, Франка, Рільке, Пастернака не є наслідуванням, а духовною розмовою рівного з рівними. Ці інтертексти створюють поліфонію смислів, у якій поет переосмислює вічні теми – свободи, гідності, духовного вибору. Саме через діалог із традицією Стус формує власну філософію слова як морального акту, що має силу очищення та самоствердження.

Отже, естетичні виміри епістолярію Василя Стуса постають як складна система, у якій поєднуються індивідуальна поетика, філософія стоїцизму, символічне мислення й глибока культурна свідомість. Листи – це не просто форма спілкування, а художній і духовний простір, у якому народжується й утверджується цілісний образ митця – мислителя, гуманіста, борця за гідність людини й культури. У них закладено не лише особисту історію, а й універсальну модель внутрішньої свободи, що визначає естетичну природу всієї творчості Стуса.

РОЗДІЛ 3. СТОЇЧНА ПОЗИЦІЯ ЯК ЕСТЕТИКО-ЕТИЧНИЙ КОНЦЕПТ У ЛИСТАХ СТУСА

3.1. Стоїцизм як ідейна домінанта творчості й листування

Проблема філософського світовідчуття завжди була центральною у пошуках сенсу людського буття. Серед багатьох напрямів античної та новочасної філософії особливе місце посідає стоїцизм – етичне вчення, яке утвердило ідею самодостатності духу, гармонії розуму і природи, моральної рівноваги перед викликами зовнішнього світу. У своїй основі стоїчна концепція містить переконання, що людина здатна зберігати внутрішню свободу навіть за умов зовнішнього тиску, страждання чи втрат.

Стоїцизм сформувався як практична філософія – не лише система абстрактних понять, а спосіб життя, що ґрунтується на постулаті самовладання. Стоїчний ідеал полягає в досягненні стану душевного спокою, який можливий через пізнання закономірностей світу та прийняття їх як необхідності. У цьому виявляється фундаментальний онтологічний принцип стоїцизму – єдність людини і космосу, де гармонія всесвіту віддзеркалюється у внутрішній гармонії особистості.

У дослідженнях українських літературознавців питання стоїцизму як ідейної домінанти творчості постає у контексті духовного самозбереження митця в умовах екзистенційних випробувань. Так, О. Ткачук у праці «Відлуння стоїчної філософії в ліриці Івана Франка» підкреслює, що «Мудрий Сенека також орієнтував на пізнання божественного в собі, відшукування в самім собі, а не деінде добра» [49, с. 39]. Цей підхід дає змогу розглядати і Стусів світогляд як продовження традиції національного стоїцизму, у центрі якого – духовна витримка, моральна автономія, внутрішня свобода попри зовнішні обмеження.

З етичного погляду стоїцизм постулює пріоритет духовного над тілесним, морального над матеріальним. Стоїк має діяти відповідно до природи та розуму, не піддаючись афектам і хаотичним емоціям. Така позиція не заперечує почуття, але вимагає їх усвідомленого контролю. Через це стоїцизм можна трактувати як філософію моральної автономії – духовної самодостатності людини, яка здатна утримувати внутрішню рівновагу навіть у кризових чи граничних ситуаціях.

Особливої ваги набуває стоїчне вчення у контексті сучасних досліджень феномену духовного потенціалу особистості. Духовний потенціал розглядається як сукупність морально-психологічних, ціннісних та світоглядних ресурсів, що забезпечують людині можливість зберігати цілісність «Я» і реалізовувати своє покликання незалежно від зовнішніх обставин. У цьому аспекті стоїчна традиція постає як універсальна модель внутрішнього самовладання, що вчить сприймати труднощі не як перешкоду, а як випробування сили духу.

Б. Шалагінов у статті «Ще раз про стоїцизм Лесі Українки (на матеріалі ранньої лірики)» робить «наголос на органічному характері такого стоїцизму, який був не тільки поетичною темою, а й життєвою позицією поетеси» [54, с. 129]. Цю ж тенденцію спостерігаємо в листах Стуса, де біль і страждання перетворюються на джерело духовної сили, а сповідальність – на акт морального очищення.

Стоїцизм також має виразне антропологічне значення, оскільки зосереджується на формуванні ідеалу мудрої людини, здатної розрізнити те, що залежить від неї, і те, що виходить за межі її контролю. Саме ця здатність стає підґрунтям моральної зрілості – уміння жити відповідно до об'єктивного порядку речей, не втрачаючи гідності та внутрішнього спокою. Стоїчна парадигма пропонує модель поведінки, що поєднує розсудливість, поміркованість і моральну відповідальність.

У філософському вимірі стоїцизм залишається актуальним і для сучасної гуманітарної думки. Його ідеї відображають прагнення людини

до гармонії із собою та світом, до усвідомлення власної автономії й моральної сили. Стоїчне світовідчуття виявляється не лише історичним феноменом, а й універсальною формулою духовної стійкості, що набуває особливої ваги в умовах соціальної нестабільності, кризових викликів і моральних трансформацій сучасності.

Філософське світовідчуття Василя Стуса є одним із найглибших і найпослідовніших прикладів духовного самоствердження особистості в умовах тоталітарного суспільства. Його світоглядна система формується на перетині стоїчної етики, екзистенціалістської філософії та християнського гуманізму, утворюючи цілісну концепцію внутрішньої свободи, духовної самодостатності та моральної стійкості людини.

Стоїчна традиція в світогляді В. Стуса постає не як наслідування античних зразків, а як власна моральна система, що ґрунтується на ідеї переваги духовного над матеріальним. У філософії стоїцизму, започаткованій Зеноном із Кітія, основним принципом є автономність волі людини, її здатність до самоконтролю і гармонії зі світом через внутрішній спокій. Ці положення знаходять відображення у поетичній та епістолярній спадщині Стуса.

Н. Загоруйко у статті «Листи Василя Стуса як феномен епістолярної творчості» вказує, що «епістолярій Стуса – це не просто документ доби, а спосіб філософського осмислення власного буття, у якому особисте стає універсальним, а страждання – формою духовного очищення» [15, с. 193]. Такий підхід увиразнює метафізичний вимір стоїцизму в епістолярній спадщині митця: його листи перетворюють щоденний біль у категорію духовного досвіду, утверджуючи любов, гідність і свободу як найвищі цінності людини.

Стоїцизм як світоглядна домінанта епістолярію Василя Стуса постає не як абстрактна філософія, а як щоденна духовна практика. Навіть у неволі, в умовах фізичного виснаження і морального тиску, поет зберігає внутрішню рівновагу та готовність працювати над собою. Його лист до

батьків сповнений спокою й самодисципліни: «Я шитиму рукавиці, а у вільний час працюватиму над собою» [43]. Цей вислів свідчить про те, що для Стуса самоосвіта й самовиховання – це не лише спосіб уберегти себе від зневіри, а й форма стоїчного опору.

У листі до дружини він демонструє здатність мислити не лише власним болем, а передусім болем інших: «Мені дуже шкода і дуже соромно від того, що тут мені куди легше, ніж там Вам, а Ви, певне, помилково думаєте навпаки» [43]. У цьому зізнанні відчувається стоїчна скромність, небажання робити зі свого страждання культ. Поет не нарікає, не шукає співчуття – натомість співчуває іншим.

В іншому листі він зізнається: «Я живу тільки нашим Сином, а тому терплю це все, хоч і терпець – коло самого краю вже. І не раз я думав – досить уже! Але схаменешся, згадавши його, дорогу мою крихітку» [43]. Ці слова розкривають стоїцизм через любов: не як беземоційність, а як мужнє прийняття болю, підкріплене вірою у сенс буття. Любов до сина й дружини стає джерелом внутрішньої сили.

Філософська зрілість Стуса найповніше виявляється у його ставленні до страждання. У листі до Михайлини Коцюбинської він пише: «Я не люблю облуди чистого страждання і його декору... Бо – ти це знаєш – ніхто не владен переступати нашого індивідуального Храму болю і радити, як годиться страждати» [31]. Це роздум не лише про біль, а й про гідність людини. Стус відкидає демонстративність і театральність у переживанні муки, бо вважає, що справжня сила – у мовчазному прийнятті, у внутрішній роботі душі.

Отже, стоїцизм у листах Василя Стуса – це не втеча від болю, а активна форма духовної самозбереженості, глибока віра в сенс людського існування, у вищу моральну місію навіть у межах фізичного зламу.

3.2. Мотиви духовного опору, терпіння і внутрішньої свободи

Василь Стус, одна з найвизначніших постатей української літератури та дисидентського руху ХХ століття, у своїй епістолярній спадщині залишив унікальний матеріал для дослідження духовного опору, терпіння і внутрішньої свободи. Листи, написані під час ув'язнення, не лише фіксують його особисті страждання, а й розкривають процес формування внутрішнього світу людини, яка опинилася в екстремальних умовах. Стус переконливо демонструє, що справжня свобода існує у свідомості, у здатності мислити, відчувати і вибирати, незалежно від фізичних обмежень.

Особливу увагу він приділяє терпінню як активному процесу самопізнання та духовного зростання. У листуванні простежується, що терпіння – це не просто зносити біль, а й знаходити в ньому сенс і можливість для трансформації. Воно стає не лише реакцією на зовнішні обставини, а й свідомим моральним вибором, який допомагає зберігати внутрішню рівновагу та гідність. Водночас внутрішня свобода у Стуса тісно пов'язана з поняттям гідності: фізичне ув'язнення не позбавляє людину здатності мислити і залишатися вірною собі. Сам акт письма стає формою опору: через листування він конструює простір морального самоствановлення, що дозволяє трансформувати страждання на ресурс для духовного зміцнення.

Цікаво, що в листах Стуса можна виявити елементи міждисциплінарного підходу: він одночасно поет, філософ, психолог і моральний мислитель. Його листи аналізують не лише як літературний феномен, а й як джерело психологічної стійкості та концепцію духовного виживання. Епістолярна спадщина Стуса також містить численні міжтекстові паралелі з філософськими та літературними традиціями. Його листування стає «бунтом духу» у чистому вигляді – спокійна,

дисциплінована відмова скоритися абсурду. Для нього лист – не лише засіб комунікації, а простір внутрішнього самостворення. Через письмо він не лише передає думки, а й підтримує власне буття – тому що «писати» для нього означає «бути».

Дослідження духовного опору, терпіння та внутрішньої свободи у творчості та епістолярії Василя Стуса є важливим напрямом сучасного літературознавства та філософської психології. Його листування, написане під час ув'язнення, демонструє, як внутрішній моральний стрижень і естетичні принципи стають засобом виживання, а сам акт письма – формою духовного опору. Аналіз наукових праць дозволяє окреслити різні аспекти цього феномену та зрозуміти, як через мистецтво і письмо Стус формував власну моральну автономію та внутрішню свободу.

Перша праця, «Оборонна система Василя Стуса: етика і творчий процес» О. Пуніної, детально аналізує етичну позицію Стуса як форму внутрішнього спротиву. Авторка підкреслює, що творчий процес митця та його епістолярна практика не обмежуються художньою функцією, а слугують інструментом морального опору зовнішнім обставинам. Листування й поезія Стуса наповнені стратегіями збереження гідності, де кожен рядок стає проявом стійкості та самодисципліни. Пуніна наголошує, що етична самосвідомість митця дозволяє йому перетворювати умови ув'язнення на простір внутрішньої автономії, де моральні принципи й творчість взаємодіють як захисна система проти деградації особистості [40]. Ця робота показує, як мистецтво і етика взаємодіють у Стуса як спосіб виживання та збереження внутрішньої свободи навіть у екстремальних умовах.

Наступна праця, «Духовно-моральний потенціал творчості Василя Стуса» І. Василевича, розглядає творчість Стуса як складову формування морального та духовного світогляду. Автор наголошує, що його тексти не лише естетичні, а й виховні, вони формують моральні орієнтири, спонукають до самовдосконалення та розвитку внутрішньої сили. Аналіз

цієї роботи допомагає підкреслити, що терпіння Стуса – активний процес самопізнання і духовного зростання, а не просто пасивне переживання труднощів. Василевич показує, що митець цілеспрямовано працює над розвитком власного характеру, використовує листи як інструмент рефлексії та внутрішньої дисципліни, що дозволяє не піддаватися психологічному тиску і зберігати духовну стійкість [8]. Тут особливо важливо, що автор розкриває взаємозв'язок між етичними принципами і художньою майстерністю Стуса, що дає змогу оцінити його листи як інструмент формування стійкості і внутрішньої автономії.

Третя праця, «Епістолярій В. Стуса як складова вияву індивідуальності поета» Г. Мазохи, фокусується саме на жанрі листа як засобі формування особистості. Авторка показує, що листування для Стуса не є лише комунікацією, а виконує функцію внутрішнього самостановлення. Через письмове висловлювання думок він створює простір, у якому може утримувати власну ідентичність, переживати страждання і одночасно відновлювати моральну цілісність. Мазоха підкреслює, що листи стають простором психологічного захисту: вони дозволяють поету систематизувати переживання, контролювати емоції та формувати стратегії внутрішнього опору [33]. Ця робота дозволяє зрозуміти, як епістолярій стає своєрідним полем для практики духовного опору, де мислення і самовираження перетворюються на ресурс для внутрішньої свободи.

Остання праця, «Специфіка епістолярного жанру Василя Стуса» О. Волошенюк, аналізує жанрові та стилістичні особливості його листів. Автор акцентує увагу на мовній стриманості, організації тексту та психологічній структурі повідомлень, що дозволяють виявити аспекти терпіння, мовчання і внутрішньої дисципліни. Висновок полягає в тому, що саме жанр листа дає простір для прояву духовної автономії автора: у стриманому, структурованому письмі Стус знаходить спосіб утримувати моральну рівновагу та відстоювати внутрішню свободу, навіть

перебуваючи у неволі. Волошенюк підкреслює, що саме сувора організація тексту, контрольоване використання мови та обмежене емоційне вираження дозволяють Стусу конструювати внутрішній світ, де моральна та духовна стійкість зберігаються у максимальному обсязі [10].

Отже, ці праці взаємопов'язані: вони демонструють різні грані духовного опору Стуса – від етичного і художнього виміру його творчості до психологічних і жанрових механізмів, які дозволяють листуванню виконувати роль інструменту внутрішньої свободи. Комплексне вивчення цих джерел дає змогу глибше зрозуміти, як Стус формував свою стійкість, перетворюючи страждання та ув'язнення на простір для морального та духовного самопізнання. Водночас аналіз підкреслює, що внутрішня дисципліна, терпіння і здатність бачити сенс у стражданні були невід'ємною частиною його творчого процесу та етичної позиції.

Епістолярій Стуса стає ключовим джерелом для розуміння того, як духовна автономія може функціонувати навіть в умовах крайнього тиску. Через письмо поет організовує власну свідомість, структурно осмислює випробування та формує особистий моральний кодекс. Саме ця здатність перетворювати страждання на ресурс, а обмеження – на простір свободи, робить його спадщину надзвичайно цінною для літературознавчого, філософського та психологічного аналізу.

Мотиви духовного опору, терпіння і внутрішньої свободи, що пронизують епістолярну спадщину Стуса, не лише відображають його особистий досвід, а й постають як універсальні теми, актуальні для будь-якої епохи. Листи показують, що внутрішня свобода і здатність до духовного опору формуються через свідомий вибір, активне терпіння, моральну відповідальність і здатність осмислювати страждання. Ця спадщина підтверджує, що навіть у найскладніших умовах людина здатна зберегти гідність, знайти сенс життя і залишатися внутрішньо вільною, демонструючи надзвичайну силу духу.

У своїх листах Стус постійно демонструє, що навіть у найтяжчих умовах людина здатна залишатися вільною. Його слова: «Думаю, що від цього часу я постараюсь взяти все, що можна – буду вивчати іноземні мови, читати, перекладати» – є свідченням активного опору серед зовнішнього безсилля [31]. Поет не дозволяє ув'язненню знищити в собі прагнення до розвитку. Навпаки, тюремний простір він перетворює на простір духовного зростання.

Його терпіння завжди осмислене і наповнене моральною енергією. «Я живу тільки нашим Сином, а тому і терплю це все..» – пише він до дружини [43]. Тут терпіння постає не як пасивне зношування болю, а як акт любові та віри у вищу мету. Це терпіння з гідністю, терпіння заради життя і добра.

У листі до Михайлини Коцюбинської поет глибоко розмірковує над суттю людського страждання: «Коли б Ти знала, як мені тяжко мучити Тебе високою бідною, небезпечною дуже тим, що її... хоч і як тяжко нести, а ще тяжче – покинути. Я так не думаю» [31]. Тут він визнає болісну потребу пройти випробування до кінця, не зрікаючись власного шляху. Його духовний опір полягає в усвідомленому прийнятті власної долі як частини морального становлення.

Цей стан Стус виражає і поетично: «Отож, не спавши, я чую, як ми вже заходимо в ту гірську холоднечу, де для віддиху вже легень не треба, бо то вже – подвиг – один і нестримно-довгий..» [43]. Образ «подвигу» тут символізує тривалу, непоказну, але величну боротьбу людини з обставинами.

Звертаючись до сина, він залишає йому моральний заповіт: «... обов'язково – бути доброю людиною, тобто такою, що намагається більше віддати іншим, аніж брати» [45]. Ця фраза концентрує головну етичну ідею Стуса: духовний опір не потребує героїчного пафосу – достатньо залишатися чесним, добрим і людяним.

Тому мотиви терпіння, добра й внутрішньої свободи в його листах формують цілісний образ людини, що перемагає зовнішні кайдани силою духу й правдою серця.

Отже, мотиви духовного опору та внутрішньої свободи в епістолярії Василя Стуса – це не просто відображення зовнішнього опору системі, а цілісна етична концепція. Його листи – це лабораторія духу, де випробовується сила людської гідності, витримки, любові й віри. Через стоїчну витримку, християнське терпіння й екзистенційну чесність Стус утверджує нову модель свободи – свободи як духовної автономії, яку не може знищити жодна форма фізичного чи ідеологічного поневолення. Саме тому його епістолярій є одним із найвиразніших свідчень духовного бунту ХХ століття – бунту, що не має зброї, окрім слова, але залишається нездоланим у своїй людяності.

3.3 Естетика мовчання і самообмеження: лист як простір гідності

Проблематика мовчання, самообмеження та гідності в епістолярному дискурсі посідає важливе місце в сучасній гуманітарній думці. Лист як жанр створює унікальний простір внутрішньої свободи, у якому митець або мислитель конструює власну етичну позицію, водночас підпорядковуючи себе законам делікатності, самоконтролю та мовчазного спротиву. Саме тому питання естетики мовчання й самообмеження розглядаються у контексті філософії мовчання, поезики епістолярію та феномену гідності.

Класичне теоретичне підґрунтя для осмислення цього явища пропонує Sontag S. у есе «The Aesthetics of Silence» зі збірки *Styles of Radical Will*. Авторка трактує мовчання як естетичну стратегію, що протистоїть надмірності мови й шуму культури, а також як форму духовної дисципліни й моральної позиції митця. У цьому аспекті мовчання не є відсутністю змісту, а, навпаки, – способом його найвищої

концентрації [4]. Ці ідеї безпосередньо корелюють із концепцією листа як простору внутрішньої гідності: мовчання в епістолярії може бути не пасивним, а активним актом самозбереження.

В українській науковій традиції питання культуротворчої й естетичної природи епістолярію осмислює О. Оніщенко у праці «Культуротворчий потенціал епістолярію». Дослідниця наголошує, що лист є не лише документом доби, а й художнім світом, у якому формуються норми поведінки, моральні орієнтири та естетичні принципи. Через акт самообмеження у висловлюванні автор листа демонструє не слабкість, а силу духу – здатність залишатися гідним у межах слова [37].

Цінним для розуміння комунікативно-психологічного аспекту мовчання є дослідження Ю. Невської «Дискурсиви в епістолярії М. Куліша: комунікативно-прагматичний вимір». Авторка аналізує, як у листах проявляються імпліцитні паузи, стриманість, ритуали ввічливості – усе те, що можна інтерпретувати як мовчазні стратегії самообмеження. Такі дискурсивні маркери показують, що мовчання в листі – це не мовна порожнеча, а форма внутрішнього діалогу, де етична позиція автора виявляється через неповне висловлювання [35].

Окремої уваги заслуговує стаття Д. Дубенко «Особливості етикетного мовлення в епістолярії Василя Стуса», у якій аналізуються листи поета як простір моральної гідності. Стусів епістолярій постає взірцем естетики мовчання: навіть у найскладніших умовах автор обирає стриманість, точність і шляхетність вислову. Мовчання тут набуває екзистенційного змісту – воно є знаком внутрішньої сили, відмовою від крику на користь глибокого, етичного мовлення [13].

Отож, сукупність згаданих досліджень дає підстави говорити про мовчання і самообмеження як про важливі складові естетики гідності в епістолярній культурі. Вони дозволяють осмислити лист не лише як комунікативний акт, а як духовно-етичний простір, де слово і мовчання творять гармонійну єдність моральної присутності.

З огляду на ці теоретичні напрацювання, епістолярна спадщина Василя Стуса є винятково промовистим прикладом того, як мовчання і самообмеження функціонують як вияви гідності, духовної сили та етичної самодисципліни. Листування поета відкриває перед сучасним читачем унікальний простір, у якому переплітаються моральна стійкість, естетична чутливість і глибоке усвідомлення власної гідності.

У контексті Стусової епістолярної спадщини лист постає не просто засобом комунікації, а своєрідним полігоном внутрішньої свободи, де мовчання і самообмеження перетворюються на інструменти збереження духовної автономії. Естетика мовчання у Стуса проявляється через тонку здатність до селективного висловлювання, де промовлене набуває ваги і сенсу лише завдяки тому, що обмежене. Кожне слово у його листах ніби відточене внутрішньою дисципліною, адже поет добре усвідомлював, що надмірність чи емоційна розгортка можуть стати засобом зовнішнього контролю або втрати гідності.

Листи, написані у тюремних умовах, демонструють, що мовчання стає формою опору, а самообмеження – не примусом, а свідомим актом морального вибору. Поняття мовчання в системі Стусових вартостей набуває естетичного та етичного змісту: для нього мовчання – не втеча від слова, а форма контролю над ним. Це поетика стриманості, коли відмова від зайвого вислову стає актом внутрішнього самозахисту.

Через мовчання Стус створює у тексті особливий ритм і напруження, у яких читач відчуває вагу невисловленого – потенціал емоцій, які не були сказані, але глибоко відчутні. Самообмеження у його листах стає технікою концентрації сенсу, духовної дисципліни і збереження власної гідності перед лицем зовнішнього тиску.

Завдяки цим практикам епістолярна форма у Стуса перетворюється на простір, де особистість може реалізувати свою автономію й внутрішню свободу, незважаючи на фізичні обмеження та репресивну систему. Сам

акт написання листа стає формою гідності – мовчазним спротивом, спрямованим на збереження людяності в нелюдських умовах.

Тож мовчання у Стуса постає як етична естетика – поєднання внутрішньої дисципліни й художнього мінімалізму. Його листи демонструють глибокий зв'язок між естетикою письма і психологічним станом автора: стриманість, сувора економія слів, точне дозування емоцій і образів створюють враження внутрішньої рівноваги. Це естетика, де мова очищується від надлишку, щоб зберегти сутнісне – людську гідність.

Естетика мовчання у Стуса перегукується з філософськими традиціями стоїцизму й духовної самодисципліни. Як і у класичних стоїків, мовчання тут не є слабкістю, а формою сили, способом пізнати й утвердити себе. Через самообмеження поет долає зовнішні обмеження, перетворюючи лист на простір духовної свободи – простір, у якому зберігається моральна цілісність, навіть коли все інше втрачено.

Листування Василя Стуса відкриває перед сучасним читачем унікальний простір, у якому переплітаються моральна стійкість, естетична чутливість і глибоке усвідомлення власної гідності. У контексті його епістолярної спадщини лист стає не просто засобом комунікації, а своєрідним полігоном внутрішньої свободи, де мовчання і самообмеження перетворюються на інструменти збереження духовної автономії.

Епістолярій Василя Стуса вирізняється особливою етикою стриманості. Уміння мовчати, не нарікати, не просити зайвого – це не слабкість, а вияв внутрішньої сили. У листі до батьків поет зізнається: «Уже я міг би просити особистого побачення, але думаю, що цього робити не варто, щоб нікому із Вас не завдавати клопотів» Тут він свідомо відмовляється від власного комфорту задля спокою рідних, перетворюючи самозречення на форму гідності.

Навіть у зверненні до дружини Стус зберігає лагідну іронію й філософський спокій: «Не сердься на мене, що таке в Тебе життя. Власне, коли сердишся, то тільки не на мене, а на скажений білий світ» [53]. У цій

фразі відчутна естетика внутрішнього мовчання – прийняття без докору, здатність усміхнутися крізь біль.

Його прагнення до очищення виявляється в рядках: «Прагну чистоти і ясності, світлості, що приходить так рідко...» [43]. Це прагнення – не лише естетичне, а й духовне. Поет очищує себе від надмірних емоцій, вибудовуючи світ внутрішньої гармонії, де тиша – не порожнеча, а присутність. «Бо ж ми, безрелігійні стражденники, збиваємося з ритму пір року, шукавши своїх резигновань», – додає він у тому ж листі [43]. Тут звучить мотив добровільного самообмеження, прийняття життя у його неповноті. Це не капітуляція, а форма духовної зрілості, коли людина приймає світ без прагнення до надмірності.

Навіть у виховних словах до сина Стуса залишається вірним естетиці самодисципліни: «А пишеш Ти не так, як міг би, аби постарався. Бачиш, сину, із цих дрібниць починається людина» [45]. Його «дрібниці» – це моральні кроки, з яких формується гідність.

Отже, естетика мовчання в листах Стуса – це не відсутність слова, а вища форма його очищення. Мовчання стає способом бути чесним, скромним, гідним, а лист – простором, де внутрішня тиша перетворюється на духовне світло.

Отже, епістолярна мова В. Стуса набуває рис сакральності. Кожне слово – виважене, кожна пауза – наповнена сенсом. У цьому стриманому мовленні народжується духовна музика, що продовжує звучати навіть після смерті поета. Естетика мовчання і самообмеження перетворює його листи на простір внутрішньої свободи – свободи, яку він віднайшов не попри страждання, а через нього.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Узагальнюючи аналіз творчості та листування Василя Стуса, можна стверджувати, що його спадщина являє собою цілісну модель духовного існування, в якій взаємопов'язані моральна стійкість, внутрішня свобода та естетична самодисципліна.

Стоїчний світогляд Василя Стуса – це не теоретична система, а життєва позиція, перевірена стражданням і часом. Його листи засвідчують, що духовна свобода можлива навіть у ситуації фізичного рабства, коли людина зберігає гідність, моральну послідовність і здатність любити. Через стоїчну витримку, внутрішню дисципліну й віру в сенс життя Стус утворює гуманістичний ідеал – людину, яка, не підкорившись зовнішньому насильству, перемагає морально.

Стоїчні принципи, присутні у його поезії та епістолярії, проявляються як здатність контролювати власні емоції, зберігати внутрішню рівновагу та приймати зовнішні обставини без компромісу з власними переконаннями, перетворюючи навіть ув'язнення на простір морального зміцнення. Мотиви духовного опору та терпіння у його листах демонструють, що справжня свобода не залежить від фізичних обмежень: вона формується через усвідомлений вибір, відповідальність перед власною совістю і здатність знаходити сенс у стражданні.

Водночас естетика мовчання та самообмеження реалізує цю свободу на практичному рівні: обмежене, точне слово і стримана експресія емоцій створюють у листі унікальний простір гідності, де внутрішня автономія залишається непохитною.

У цілому творчість і листування Стуса показують, що моральна цілісність, духовний опір і естетична свідомість не просто співіснують, а взаємно підсилюють один одного, формуючи модель самозбереження, духовного розвитку і внутрішньої свободи людини навіть у найскладніших життєвих умовах.

Отже, епістолярна спадщина поета є не лише документом доби, а й філософським свідченням незламності духу, що втілює в собі універсальну формулу людської гідності.

РОЗДІЛ 4.

ОСОБИСТЕ ТА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКЕ: ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС У ЛИСТАХ ДО РОДИНИ

4.1. Листи до сина: образ батька, спадкоємність цінностей

Епістолярна спадщина Василя Стуса постає не лише як свідчення його особистої долі, а як глибоко філософський і поетичний документ епохи, у якому приватне життя поєднується з універсальними духовними цінностями. У своїх листах до дружини, сина та батьків поет не просто підтримує зв'язок із рідними – він створює простір духовного єднання, де осмислює сенс любові, віри, свободи та людської відповідальності. Його слова, народжені в умовах ув'язнення, набувають значення морального заповіту, перетворюючись на акт внутрішнього спротиву й засіб самозбереження.

У цих текстах вимальовується нова етична парадигма – етика гідності, стоїчної витримки та духовної свободи. Звертаючись до родини, Стус фактично звертається до кожної людини, спроможної відчутти глибину його страждання й велич його духу. Особисті переживання поета виходять за межі приватного досвіду, перетворюючись на універсальний символ незламності, віри у вищий сенс життя й силу духовних цінностей. Як слушно зазначає Галина Мазоха, епістолярій Василя Стуса – це «кореспонденції літератора, який, незважаючи на відірваність від літературного життя, залишався його активним учасником», а листи вирізняються «емоційністю, експресією, філософічністю», що допомагає «відтворити життєву правду» [33, с. 120]. Отже, листи до родини постають не просто як форма побутового спілкування, а як художньо-духовний акт – спосіб творення власного світу, у якому інтимне набуває загальнолюдського звучання.

У листах до сина Дмитра Василь Стус постає передусім як люблячий і турботливий, але водночас вимогливий батько-наставник. Його батьківство виходить за межі суто сімейного почуття, набуваючи глибокого філософського виміру. Через звернення до дитини поет осмислює поняття духовної спадкоємності, моральної відповідальності за майбутнє покоління, роздуми про людське буття і сенс життя.

Листи до Дмитра народжувалися в умовах табірному ув'язнення, коли слово ставало єдиним способом дотику, а думка – формою присутності. Та навіть за цих нелюдських обставин поет не дозволяє собі відчаю: він прагне виховати сина на відстані, передати йому головні принципи людяності, честі й духовної стійкості. Для Стуса любов – це не просто емоційна ніжність, а передусім моральна опора, що формує в людині гідність і силу духу.

М. Коцюбинська називає листи В. Стуса до сина унікальним людським документом, своєрідною педагогічною поемою [23]. Кожен його лист – це акт духовного творення, що виходить за межі приватного спілкування й перетворюється на послання до всіх, хто прагне залишатися людиною. У цих посланнях звучить головна ідея митця – самотворення як основа людяності: «Ти повинен бути освіченою людиною. Бо теперішня людина – тільки освічена. Людина – це обов'язок, а не титул (народився – і вже людина). Людина – твориться, самонароджується. Власне, хто Ти є покищо? Кавалок глини сирової, пластичної. Бери цей кавалок у обидві жмені і мни – доти, поки з нього не вийде щось тверде, окреслене, перем'яте. Уяви, що Бог, який творить людей, то Ти є сам... творися ж!» (14.09.1981) [44].

У цих словах розкривається концепція людини як творця власного буття. Поет бачить у самопізнанні і внутрішній праці шлях до духовного визрівання, до перетворення «кавалка глини» на особистість із твердим моральним ядром.

Листи до сина сповнені філософських настанов, де поєднано життєву мудрість, моральну чистоту й віру в силу духу. У них Стус постає не лише як поет, а як філософ-гуманіст, який наголошує на цінності совісті, гідності, внутрішньої свободи. Його слова з листа від 10 жовтня 1982 року мають значення морального заповіту: «Коли в Тебе буде чисте, безгрішне серце, тоді Тобі легко житиметься в світі – де б Ти не був і які б лиха не зазнавав. Бо будеш, як світлий вогник, чистий промінь, до якого все тягнеться з найчистішими поривами... Не гріши, сину. Це перше правило. І, може, єдине... І тоді будеш, як Бог» [45].

Цей уривок відображає Стусову концепцію духовного виховання, де головним є збереження чистоти серця – символу світла, що веде крізь темряву. Йдеться не про релігійну догму, а про глибоке розуміння добра і зла, відповідальності перед собою та світом. Поет продовжує традиції української гуманістичної філософії, споріднені зі світоглядом Сковороди, Франка, Лесі Українки. Стоїчний мотив внутрішньої свободи проходить крізь усю його епістолярну спадщину: зовнішня неволя не здатна поневолити того, хто зберігає духовну чистоту.

У листі від 3 жовтня 1983 року Стус розвиває думку про внутрішню гармонію, що ґрунтується на усвідомленні добра, справедливості, краси. Він радить синові: «Бери од кожної пори свого життя те, що вона тобі пропонує. Вимагати од часу – і неумудро, і негідно, може. Але – і не пливи за течією. Будь собою – тобто, виробивши тверді орієнтири, що таке добро і що зло, виростай у їхньому магнітному полі, аби по ньому все в тобі скристалізувалося... Ідеал є один – добра і справедливості, чесності і любові. Іншого, мабуть, нема. Ще додаю – ідеал Краси» [44].

Це своєрідне кредо зрілої особистості, що усвідомлює свою відповідальність за власне становлення. Його настанова поєднує елементи стоїцизму й гуманізму: життя є постійним випробуванням, у якому людина мусить зберегти моральні орієнтири.

Особливо глибоким є перехід від етики до філософії любові. Для Стуса любов – не емоційна стихія, а сила духовного зростання:

«Щедре серце – дається любов'ю. Великою любов'ю, більшою за Тебе. У Твої літа найголовніше, може, вчитися любити. Вміти любити – то велике вміння... Любов – то, може, єдина справжня квітка, подарована людині Богом. Тільки в любові людина розумна. І навіть: що більше, дужче любиш – то розумнішаєш. Інших квіток, кращих за цю, квітку любові, я не знаю» [31]. Також батько дає синові важливі поради: «Не знаю, чи є в Тебе дівчина. Коли є (чи – коли буде) – намагайся, щоб вона була вища за Тебе. Тобто щоб Ти дотягався до неї, а не опускався. Коли ж вона надто земна, то вигадай її – небесною, і вона стане небесніти. Але краще, щоб у неї було і землі, і неба. Дівчина має надати Тобі змогу – кращати, а не гіршати... Не знай поганих дівчат – хай вони для Тебе просто не існують» [31].

Ця думка відображає уявлення поета про любов як найвищий прояв духовності, як шлях до самопізнання і вдосконалення. Любов підносить людину, спонукає її ставати кращою – саме тому вона рівнозначна духовності.

У листі від 15 січня 1984 року поет повертається до ідеї самотворення, наголошуючи на ролі характеру як основи людської сутності: «Коли Ти матимеш свій характер – щоб був по Тобі і щоб був міцний, то буде найважливіше – за всякі там університети. Бо характер – це фундамент для майбутньої будівлі. Коли він міцний, то на ньому можна зводити хмарочоси, він витримає будь-яке навантаження. Людський характер, правда, на відміну од будівлі, виробляється чи не на все життя» [31].

Для Стуса характер – це внутрішній фундамент, що витримує будь-яке життєве навантаження. Він символізує духовну непохитність і стійкість перед випробуваннями. Для поета характер – це не лише риси вдачі, а вияв внутрішньої сили, здатність залишатися людиною навіть у

випробуваннях. Алегорія «підмурку» і «хмарочосів» увиразнює стоїчну філософію Стуса: життя – це постійний іспит, у якому справжня цінність людини виявляється через витримку й духовну цілісність.

Поряд із глибокими філософськими міркуваннями у листах живе щира батьківська ніжність. «Синочку мій любий! Прошу Тебе – слухай нашої мамочки, жалій її, добре вчись, аби швидше міг читати татові книги. А там дуже багато є цікавих і гарних. Напиши мені, любий мій, кілька слів. І я побачу, чи тьотя Рита Тебе хвалить правдиво, чи ні», – ці прості слова наповнені любов'ю і турботою, у них відчувається прагнення зберегти сімейний зв'язок попри неволю [44]. Стус закликає сина слухатися матері, цінувати знання й пізнання, підкреслюючи важливість навчання як фундаменту духовного розвитку. Особливо цінним є звернення до читання – як способу духовного зв'язку з батьком.

У короткому зверненні «Поцілуй, мамо, школярика мого, а Ти, школярику мій любесенький, поцілуй за мене маму..» втілено ніжність, родинне тепло, духовну єдність сім'ї, що долає просторову розлуку [45]. Тут звучить батьківська теплота й ніжність, передача любові через дрібні, але значущі побутові жести. Ця фраза символізує зв'язок між поколіннями та цінність сімейної близькості навіть за умов розлуки.

Важливо, що у листах до сина Стус говорить не про біль, табори чи несправедливість, а про книги, навчання, красу, внутрішню свободу. Так він творить моральний простір, у якому його син може рости й формуватися навіть без фізичної присутності батька.

Отже, листи до Дмитра – це не просто сповідь і не лише батьківське наставлення. Вони є духовними текстами, у яких Стус передає ідею спадкоємності поколінь, морального і національного єднання. Через ці листи він утверджує світогляд, де любов, свобода, характер і гідність стають найвищими життєвими цінностями.

Епістолярій Василя Стуса – це унікальна форма духовного діалогу, де особисте поєднується із загальнолюдським. Його листи до сина

перетворюються на морально-філософський кодекс, що навчає бути Людиною – сильною, чесною, вільною і здатною любити попри всі обставини.

4.2. Листи до дружини Валентини Попелюх: любов, відстань, відповідальність

Листи Василя Стуса до дружини Валентини Попелюх становлять надзвичайно вагомий пласт його епістолярної спадщини, у якому інтимне переростає в універсальне. У цих посланнях відкривається не лише образ люблячого чоловіка, а й духовного побратима, для якого любов – це відповідальність, моральна опора і спосіб зберегти людську гідність у нелюдських умовах. Як зазначає Галина Мазоха, у Стусових епістолах «модифікується формула звертання», адже вони адресовані водночас дружині, батькам і синові – це «епістоли з підвищеною історичною самосвідомістю» [33]. Тож листування Стуса виходить за межі приватного: воно творить духовний простір, у якому любов постає як форма опору та утвердження внутрішньої свободи.

Листування Василя Стуса з дружиною було не просто інтимним актом спілкування, а єдиним можливим способом зберегти духовний зв'язок попри жорстокі умови розлуки. Тривалі роки ув'язнення та заслання перетворили його листи на своєрідний міст між двома ізольованими світами – табірною неволею і домашнім теплом. У цих обставинах будь-який лист набував особливої ваги: це був не просто текст, а подих близької людини. Частота й дозованість листування визначалася цензурними обмеженнями, через що кожне слово мало бути виваженим.

«Дорога Вальочку, Ще раз дякую, Кохана моя, що Ти згодна бути разом на всіх дорогах. Слава Богу, що він додає Тобі сили – може, тільки відчаю? Проте – дякую, люба!» [53]. У цьому листі від 30 листопада 1978 року поет ділиться роздумами про долю, розум і серце: «Доля – Стратег,

серце – її васал, розум – лише тактик. Тактика вбиває людину, дрібнить її, обмалює. А ми з Тобою – великі вже, Валю... Будемо, Валю, жити оптом!» [43]. У цьому фрагменті розкривається філософське осмислення життя як єдності долі, почуття й розуму. Поет закликає дружину не розпоршуватись на дрібниці, а сприймати життя цілісно – серцем, а не холодним розумом. Ця думка виявляє його стоїчну позицію: жити гідно означає приймати долю з мужністю й любов'ю. Лист набуває особистісного й емоційного характеру, бо він адресований дружині, і в ньому звучить заклик до спільного переживання радості та смутку, довіри та готовності йти разом навіть у найважчих обставинах.

Особливу ніжність і теплоту передає лист від 14 червня 1972 року, що починається словами: «Вальочку, ластівочко!» [43]. Зменшувально-пестливі звертання створюють відчуття близькості та лагідності, навіть попри фізичну розлуку. У рядках «Тебе, маму, Дмитричка я бачу мало не щодня. І всіх люблю» звучить прагнення підтримати емоційний зв'язок із родиною, показати, що любов і пам'ять долають будь-які відстані [43]. У словах «Приготував Тобі подарунки – недорогі, але від щирого серця: майже 200 віршів і майже 100 перекладів» поет утверджує ідею творчості як духовного дару [43]. Для нього поетичне слово – це не лише форма самовираження, а й спосіб бути поруч, навіть коли лист стає єдиним каналом спілкування. Завершення листа: «Я ще приб'юсь до Тебе – з віршами і з усім гамузом», – символізує надію на возз'єднання, у якому поєднані любов, творчість і життя [43].

Тематика любові у його листах набуває філософського та етичного виміру. Вона постає не як емоційна слабкість, а як джерело духовної сили. У своїх звертаннях до дружини Стус часто використовує ніжні епітети, метафоричні образи, звертається до неї як до морального орієнтира, що допомагає вистояти. Любов для нього – це не лише почуття, а форма стійкості, спосіб не зламатися. Відстань між ними стає не лише географічним простором, а символом випробування, де кожен день

очікування – це акт вірності. Сум, туга, ностальгія звучать у його словах, але вони не переходять у відчай – навпаки, перетворюються на енергію духовного спротиву.

Лист від 22 травня 1973 року відкривається зверненням «Лебідко моя тугогорла», у якому відчувається поєднання ніжності та болю. Метафора «тугогорла» передає емоційну напруженість, тривогу за кохану й водночас глибоку духовну єдність. Протягом усього листа Стус виявляє чутливість і моральну глибину, ділиться сумнівами й болем самопізнання, визнає власні помилки й прагне «приносити радість тихо і мудро». Його любов – це не сентиментальне почуття, а форма духовного служіння, заснована на самопожертві, чесності й вірності. Вислів «Заради Вас я зробив би все – Ви для мене – вся моя радість» засвідчує, що сім'я для нього – сенс буття, духовний центр, навколо якого вибудовується його внутрішній світ [43].

У цих листах кохання постає як найвища етична й філософська категорія. Воно не протистоїть стражданню, а очищує й зміцнює. Образ дружини постає як символ дому, духовної підтримки й натхнення. Епітети «моя найсолодша», «моя найчистіша», «моя найславніша», «Кохана», «Богородиця», «лебедина» підносять любов до рівня сакрального, перетворюючи її на джерело моральної сили.

Відповідальність і моральний обов'язок перед дружиною проступають у кожному листі. Стус сприймає свій зв'язок із нею як моральну клятву – залишитися вірним не лише почуттям, а й собі, своїй правді. Навіть у зізнаннях болю він не дозволяє жалості зруйнувати внутрішню рівновагу: «Тяжко мені писати, люба. Ще тяжче – згадувати. Ще тяжче – думати наперед, чуючи свій безпробинний і неспокутний перед Тобою гріх» [53]. У цій цитаті виявляється не лише емоційна глибина, а й усвідомлення моральної відповідальності – перед нею, перед сином, перед власним сумлінням. Любов у листах Стуса – це не втеча від реальності, а мужнє прийняття болю як частини життєвої правди.

Стус відчуває провину не за конкретний учинок, а радше за неможливість бути поруч, за вимушене відчуження, яке диктують зовнішні обставини. Епітети «безпровинний і неспокутний гріх» створюють парадоксальну образність, у якій поєднуються відчуття безсилля і духовної відповідальності. Для нього любов – не лише почуття, а етичний обов’язок, і тому навіть вимушена відсутність здається провинною.

Стилістично цитата побудована на градації («тяжко – ще тяжче – ще тяжче»), що передає зростання емоційної напруги й рух від зовнішнього до внутрішнього болю: від труднощів висловлення – до глибини душевного каяття. Така інтонація створює ефект сповіді, наближуючи лист до духовного монологу, тож цей фрагмент є прикладом морально-філософської глибини епістолярію Стуса, де любов поєднана з покутою, а почуття – із самопізнанням. У ньому поет постає як людина, яка не шукає виправдань, а прагне духовного очищення через слово.

Особливої емоційної сили набувають спогади, якими поет ділиться у листі: «Тут є час. І не раз, блукаючи самотою, я перегортаю сторінки життя. Тебе згадую. У метро, вперше. У лісі – з літнім вітром-дощем... І ще, ще, ще...» [43]. Повтор створює ефект нескінченного внутрішнього діалогу, туги, але й духовної присутності дружини в його житті. Так само у фразі «Багато згадується мені. Ще більше – сниться. І сниться часто» простежується прагнення зберегти близькість через пам’ять і мову, що перетворює листування на простір духовного спілкування.

Мотиви, які пронизують ці листи, свідчать про цілісний світогляд поета: віра в кохану як у духовного соратника, відповідальність за сім’ю, сприйняття любові як частини стоїчної етики, а також дисципліна й самозречення, які не дозволяють емоціям затьмарити обов’язок. Стусова любов не руйнує – вона зміцнює, не підкоряє, а підносить.

Отже, листи Василя Стуса до дружини становлять унікальний жанрово-стильовий і духовний простір, у якому поєднано особистісне, етичне та філософське начала. Вони є свідченням не лише глибокої

інтимності, а й моральної зрілості, де любов постає як акт духовного опору, спосіб зберегти людяність у випробуваннях. Через ці листи Стус формує образ дружини як символу чистоти, духовності й дому – джерела життєвої сили.

Епістолярій Стуса до Валентини Попелюх є не просто зразком інтимного листування, а філософським документом доби. У ньому любов і страждання, віра й сумнів, ніжність і стоїцизм поєднані в гармонійне ціле. Це листи, в яких особисте перетворюється на універсальне, а почуття – на моральну категорію. Вони засвідчують, що для поета любов була не втечею від реальності, а формою духовної боротьби – силою, яка рятує, очищує і возвеличує людину.

4.3. Психологізм, емоційна насиченість і художнє оформлення епістол

Психологічна глибина листів Василя Стуса – одна з найвиразніших ознак його епістолярного стилю. У цих текстах розкривається цілісний внутрішній світ митця, який перебуває між розпачем і стоїчною зосередженістю, між інтимністю почуттів і філософською рефлексією. Його листи – не просто сповідь, а спроба осмислити власний стан через слово, зробити біль і тривогу предметом естетичного пізнання.

За словами Н. Загоруйко, «У листах шістдесятників, окрім моментів із власної біографії того чи того автора, відтворені суспільні настрої, культурно-ідеологічні й естетико художні проблеми історичної доби, відображена широка панорама життя країни другої половини ХХ століття» [16, с. 5]. Авторка підкреслює, що «лист і самвидав були чи не останнім шансом на зв'язок із вільним світом, шансом на перетин кордонів «малої» і «великої» зон, «територією» власної духовної, культурної, мистецької та політичної незалежності» [16, с. 5].

Тож психологічна насиченість епістолярію Стуса зумовлена кількома чинниками:

- екзистенційним становищем автора, який перебуває в умовах постійного ізоляційного тиску;
- загостреним відчуттям часу і непевності, що надає його текстам особливої зосередженості;
- потребою духовного діалогу, у якому лист замінює співрозмовника.

У листі до дружини, її батьків і сина від 17.12.1972 Василь Стус пише: «В мене все гаразд. Здоров'я нічого, робота буде зовсім не тяжка (шити рукавиці), час для самоосвіти буде теж. Одне зле – в мене мало книжок, то доведеться поки крутитися з тим, що я маю... Морально я почуваюся незле. Думаю, що ці роки зможуть мені дещо дати – і для розвитку, і для досвіду, і для творчості» [43]. Ця цитата яскраво демонструє внутрішній психологізм листів Василя Стуса, де за зовнішньою стриманістю криється глибока емоційна напруга. Навіть у важких умовах таборового життя поет прагне зберегти рівновагу й духовну стійкість, підкреслюючи: «морально я почуваюся незле». У цих словах – не байдужість, а сила волі, здатність не дозволити зовнішнім обставинам зламати себе. Водночас фраза «ці роки зможуть мені дещо дати» виявляє стоїчне прийняття страждання як шляху духовного зростання. Художньо цей уривок побудований на контрасті між простотою побутових деталей («шити рукавиці») та високою рефлексією про сенс життя й творчості, що створює глибину внутрішнього монологу. Отже, у листі поєднуються повсякденність і філософія, спокій і біль – риси, які формують неповторну психологічну й естетичну палітру епістолярію Стуса.

У плані художнього оформлення епістоли Стуса тяжіють до поетичної організації тексту. Вони насичені метафоричними структурами, асоціативними переходами, внутрішніми ритмічними наголосами. Навіть у прозі він мислить поетично – короткі синтаксичні побудови, повтори, анафори створюють ефект поетичного монологу: «Мені дуже шкода і дуже соромно від того, що тут мені куди легше, ніж там Вам, а Ви, певне,

помилково думаєте навпаки. Мені дуже боляче і дуже добре, що там десь є Ви – безіменні майже, безмовні, ті, давні, знані з минулого, яких я любив і яких я любитиму – але невідомих у новому часі, у нових водах» [31]. Цей фрагмент листа Василя Стуса розкриває складний внутрішній світ митця, його глибоку емпатію та моральну чутливість. Поет переживає парадоксальне поєднання болю й вдячності: «мені дуже боляче і дуже добре», – що свідчить про подвійність його емоційного стану: страждання через розлуку і водночас утіху від усвідомлення духовної присутності рідних. Відчуття сорому («мені дуже шкода і дуже соромно») виражає не лише співчуття до близьких, а й високу етичну самосвідомість Стуса: навіть у неволі він думає не про власні страждання, а про біль інших.

Художня сила цього уривку полягає у поєднанні філософської глибини та емоційної щирості. Образи «безіменних», «безмовних», «невідомих у новому часі» перетворюють приватну тугу за родиною на метафору відчуження й духовної самотності людини в жорсткому світі. Тут любов постає не як сентиментальне почуття, а як форма метафізичного зв'язку, що долає простір і час. У цьому виявляється характерна для Стуса здатність підносити особисте до рівня вселюдського – його любов і біль набувають універсального звучання, стаючи виявом стоїчної ніжності та духовної гідності.

Такі фрагменти поєднують граничну емоційність із лаконізмом, де кожне слово – вагоме. Психологізм тут не досягається описом емоцій, а ритмом і тоном мовлення: короткі, уривчасті фрази передають напругу, стримане хвилювання, біль, що не потребує зайвих пояснень.

Листи Стуса вирізняються особливою емоційною етикою: навіть у найгостріших переживаннях він не дозволяє собі афекту, не вдається до емоційного вибуху. Його стриманість – це елемент внутрішньої гідності, стоїчного самоконтролю: «Цілую – всіх Вас. Тебе – насамперед» [53]. Цей короткий, але емоційно насичений рядок – вияв глибокої прив'язаності й

водночас стриманості, що свідчить про внутрішню дисципліну почуттів, характерну для стоїчного духу поета.

Водночас у структурі листів виразно простежується інтонаційна хвиля – перехід від емоційної наснаги до спокою, від напруження до рівноваги. Це своєрідний художній ритм, який відображає рух душі:

1. Емоційний імпульс: вибух щирого почуття (журба, тривога, туга).
2. Раціоналізація: поет починає осмислювати свій стан, шукає причину.
3. Стоїчне примирення: закінчує лист у тоні спокою, віри й внутрішньої згоди.

Стус надзвичайно уважний до емоційного підтексту: він уникає декларацій, натомість створює глибокі психологічні мікрожести – паузи, недомовки, натяки, які передають більше, ніж слова. Так формується своєрідна «поетика тиші», де мовчання стає елементом художньої структури.

Таборовий період життя Василя Стуса став часом найглибших внутрішніх випробувань і водночас найвищого духовного піднесення. В умовах ізоляції, фізичного виснаження та постійного тиску поет не зламався – навпаки, його листи з неволі засвідчують дивовижну силу духу, здатність мислити і творити навіть у межах несвободи. У цій замкненій реальності слово стає для Стуса єдиним засобом самозбереження, способом залишатися людиною, митцем, батьком, другом. Через епістолярій він вибудовує власний духовний простір, де боротьба за право бути собою перетворюється на морально-філософську категорію.

Саме тому таборові листи Стуса сприймаються як своєрідний літопис внутрішньої свободи – вони фіксують процес самотворення особистості в екстремальних умовах. Тут проступає екзистенційна напруга, але водночас – глибокий оптимізм і віра в сенс життя, у можливість духовного оновлення навіть через страждання. У цьому контексті закономірним є твердження Н. Глушковецької: «Таборовий

епістолярій В. Стуса наповнює екзистенціальна проблематика, що цілком закономірно, адже весь цей час він виборює своє існування – через «самостояння», змагання за свободу особистості й творчості» [11, с. 81]. Ці слова віддзеркалюють не лише сутність його листів, а й саму суть його буття – невтомне прагнення утвердити духовну незалежність, попри фізичну несвободу.

Отже, психологізм епістолярію Василя Стуса полягає не в зовнішньому вираженні емоцій, а у внутрішній динаміці переживань, які оформлені з літературною майстерністю. Художня форма листів підпорядкована духовній суті: кожен рядок – акт самопізнання, самоконтролю і духовної рівноваги.

«В умовах гратованого існування, – пише М. Коцюбинська, – жанр епістолярної рецензії набуває нового дихання. Автори листів, очевидно, розглядали їх як природне продовження своєї питомої діяльності – поетичної, перекладацької, літературно-критичної, як форму участі в літературному процесі людей, позбавлених такої можливості» [25, с. 126].

У листах Василя Стуса поєднуються три рівні художньої організації: психологічний (внутрішній стан), емоційний (тональність), естетичний (форма). Їхня синтеза створює унікальний епістолярний світ, де слово стає простором духовного буття, а почуття – формою інтелектуальної дії.

Епістолярій Василя Стуса – це не лише документ його особистої долі, а й художньо-філософський простір, де приватне підноситься до рівня загальнолюдського. У кожному листі – поєднання інтимного переживання і духовного універсалізму. Любов до родини, дружини, сина в листах постає не лише як почуття, а як форма буття, моральний закон, що підтримує людину в найтяжчих умовах. Через слово любові Стус утверджує людяність як найвищу духовну категорію.

Для поета особисте почуття ніколи не обмежується вузьким колом сім'ї – воно стає духовною енергією, спрямованою на все людство. Саме тому інтимна лексика в його епістолах часто трансформується у

філософські роздуми про долю народу, призначення людини, сенс страждання. У цьому – прояв метафізики любові, що вкорінює етичну позицію Стуса у площину абсолютних цінностей. «Валю, не журися мною. Я можу повторити й сьогодні – що, насамперед, живу тільки Вами – тим, що в мене є Ви – наші з Тобою батьки ..., що в мене є Син і є Ти, моя найсолодша, моя найчистіша, моя найславніша Кохана, Богородиця, лебедина» [43]. Ці слова розкривають не лише щире любов Стуса до дружини, а й глибоке усвідомлення єдності родини як духовної опори, що допомагає йому витримати випробування неволі. Його почуття набуває майже сакрального звучання – любов стає формою молитви, джерелом сили.

Самопожертва у листах поета має не трагічний, а піднесено-моральний вимір. Вона не сприймається як втрати, а як природний наслідок гідності та любові. Таке світосприйняття зближує Стуса з філософськими традиціями стоїцизму й християнського гуманізму, але його любов – активна, дієва, спрямована на творення сенсу, а не на втечу від болю.

Художня форма листів сприяє універсалізації особистого досвіду. Стус часто використовує риторичні звертання, метафори світла, дороги, серця, що перетворюють приватне переживання на символ духовного шляху.

Підсумовуючи, можна сказати, що епістолярій Василя Стуса – це текст, у якому приватне життя розчиняється в етично-філософській площині. Любов до родини переростає у любов до світу, до людини як такої. У цій трансформації – суть метафізики самопожертви, що єднає поета зі світовими традиціями духовного героїзму, але зберігає глибоко українську етичну основу.

4.4. Особисте як універсальне: метафізика любові й самопожертви

Епістолярна спадщина Василя Стуса – це унікальне свідчення духовної сили, внутрішньої свободи та здатності людини залишатися собою в умовах морального й фізичного випробування. У своїх листах до сина, дружини, батьків поет не лише підтримує зв'язок із рідними, а й створює цілісний простір душевної присутності, де слово стає формою любові, віри та духовної самореалізації. Для Стуса лист – не побутова потреба і не проста комунікація, а акт буття, засіб подолання самотності й підтвердження своєї людяності. У цьому проявляється метафізична природа його епістолярію – здатність підносити особисте до рівня вселюдського, а буденне – до рівня духовного свідчення.

Важливим дослідженням є К. Шах «Механізми вербалізації емоційного стану Василя Стуса у «Листах до сина»». У цій роботі аналізуються засоби, якими Стус передає свою емоційну напругу, біль, тугу, і як ця вербалізація стає елементом самозбереження. Любов тут не просто прихильність, але і джерело емпатії, відповідальності, і спосіб витримати випробування розлукою чи ув'язненням [55].

У листах до дружини Валентини Попелюх постає образ кохання як моральної сили, що підтримує поета у випробуваннях. Його звертання: «Вальочку, ластівочко!», «лебідко моя тугогорла», «Богородиця, лебедина» – виявляють не лише ніжність і тугу, а й глибоку духовну єдність двох людей, розділених простором і часом. Любов у цих посланнях набуває рис стоїчної витримки: вона не вимагає, а благословляє; не нарікає, а надихає. Для Стуса це почуття є джерелом моральної сили, втіленням ідеї служіння родині, правді, життю.

Листи Василя Стуса до дружини – це не лише інтимні свідчення особистих переживань, а й духовні документи доби, у яких приватне набуває універсального виміру. Його любов – не побутова, не тілесна, а метафізична. Вона виходить за межі конкретного досвіду і перетворюється на вияв глибокого філософського ставлення до життя. Любити для Стуса – означає жертвувати собою, долати власний біль заради збереження

внутрішньої чистоти і гідності. Саме тому його листи сповнені не лише ніжності, а й трагічної свідомості того, що почуття, укорінене в любові, стає іспитом совісті.

Через досвід особистого кохання Стус розкриває вічну тему самопожертви – як моральної та духовної сутності людини. Його розлука з дружиною – це не просто вимушений факт, а випробування, яке набуває метафізичного значення: любов стає формою очищення, способом піднесення над обставинами. У віддаленні, у тиші таборів, він продовжує любити – не як чоловік, а як людина, що прагне зберегти у собі людяність. Любов до близької людини в його листах постає спорідненою з любов'ю до Батьківщини, до правди, до самої ідеї добра.

Самопожертва у цьому контексті не трактується як відмова від себе, а як глибше розуміння сенсу буття. Стус приймає свій біль як невід'ємну частину високої духовної місії – бути вірним власним переконанням навіть ціною особистого щастя. Його кохання – не тихе, домашнє, а піднесене й жертвоне, воно долає межі часу і простору, поєднуючи земне й духовне. В одному з листів він визнає: «Тяжко мені писати, люба. Ще тяжче – згадувати. Ще тяжче – думати наперед...», – ці слова промовляють не лише про біль, а й про глибину людського стоїцизму [43].

«Заради Вас я зробив би все – Ви для мене – вся моя радість, а тому Ваші прохання я приймаю без розмов» [43] Цей уривок підкреслює мотив самопожертви, який пронизує епістолярій поета: для нього любов означає дію, служіння, готовність віддати все задля збереження духовної єдності з рідними.

«Вальочку, ластівочко! ... Вітаю Тебе з днем народження. Тебе, маму, Дмитричка я бачу мало не щодня. І всіх люблю» [43]. У привітанні, сповненому ніжності, Стус демонструє, як уява долає фізичну відстань – у його свідомості родина завжди поруч, вона живе в його думках, стає образом, що підтримує в часи самотності.

«Не муч мене дорогими передачами. Не треба витратитися на них» [43]. За цими простими словами – велика турбота й жертвність: він не хоче, щоб його кохана зазнавала труднощів через нього. Так проявляється моральна чистота його любові, що стоїть вище за матеріальні речі.

«Дорога моя Валью, вітаю з Днем народження. Хочу бачити тебе ще кращою, ще вродливішою, ще терпеливішою до всіх життєвих негод, які залишають твоє чоло світлим і світлим» [43]. У цьому побажанні проступає глибоке розуміння любові як духовної підтримки. Він не лише висловлює ніжність, а й прагне надихнути дружину, укріпити її силу духу – так, як робить людина, що любить не тілесно, а душею.

Отже, листи Стуса до дружини розкривають метафізику любові, де почуття підноситься до рівня духовного служіння, а особисте стає універсальним. Його слова – це не лише прояв ніжності, а акт моральної стійкості й віри в силу людського серця.

Інтимне у Стусовому епістолярії стає універсальним. Любов перетворюється на категорію духовного буття, на символ стійкості та жертвності людини, здатної залишатися вірною ідеалам навіть у найтяжчих умовах. Його листи свідчать: істинне почуття не зникає в неволі – воно лише очищується, стає прозорим і всеохопним, переходячи у площину метафізики. Через особисте Стус відкриває універсальне – сутність людяності, любові та духовної свободи.

У листах Василя Стуса до дружини любов не просто виражається як почуття між двома людьми, вона набуває глибоко метафізичного характеру, стає формою самопожертви, джерелом моральної сили та духовного опору. Саме через приватне спілкування – через шепіт слів письма – поет творить універсальне: любов, яка не зникає за межами простору і часу, а перетворюється на дух, на заповідь бути людиною у всіх обставинах.

Листи до сина Дмитра, своєю чергою, відзначаються поєднанням батьківської любові й філософського осмислення буття. У них поет не

просто звертається до дитини – він формує духовний заповіт, навчає гідності, чесності, любові до праці та України. Стус говорить із сином не з позиції настанов, а через досвід власного життя, виявляючи, що навіть за ґратами людина може залишатися морально вільною. Такі листи є своєрідним катехізисом людяності, у якому кожне слово пройняте турботою й водночас глибокою вірою у внутрішню силу людини.

Послання до батьків – найстриманіші за емоцією, проте надзвичайно щирі. У них відчувається вдячність, пошана, смуток і водночас стоїчна мужність. Він прагне не завдати болю, тому навіть у найскрутніших умовах запевняє, що тримається, що в нього є сенс і віра. У цих листах любов постає як синівський обов'язок, моральна константа, яка не вимагає слів, але виражається через спокій, гідність, турботу про серця тих, хто чекає.

У листах простежуються такі тематичні аспекти:

1. Широта духовної присутності: любов у листах Стуса розширюється до означення всього його внутрішнього світу. Він живе через сім'ю – через дружину, через сина – і часто говорить, що саме вони тримають його дух. Коли він пише: «живу тільки Вами», це не просто слова прихильності, а спосіб утвердити власний сенс існування.

2. Самопожертва як цінність: поняття жертви у Стуса не пов'язане з драмою або шоу; це тихий акт внутрішнього вибору – віддати своє власне «Я» – страх, злість, непокору обставинам – задля ближнього. Там, де він каже «Заради Вас я зробив би все», – це не риторика, а вираження готовності поставити сім'ю і мораль вище власного комфорту, власного зору.

3. Стоїчна витримка і гідність: у багатьох листах, навіть коли фізично і психічно тяжко, Стус демонструє, що любов – це також і моральна стійкість. Приймаючи біль і розлуку, він не відмовляється від любові, не опускає руки й не дає себе зламати. Це видно в бажанні жити «тільки Ви», незважаючи на зовнішню самотність та страждання.

4. Універсализація переживання: у своїх листах Стус часто звертається не тільки до дружини, а як би до кожної людини, яка знає біль розлуки, страждання і переживання. Цитати з його листів звучать як моральні заповіді, звернені до всіх – не тільки до адресата. Любов тут – не приватна справа, вона має загальний, людський сенс, це те, що спільне для всіх, хто любив і втратив, хто чекає й бореться за внутрішню свободу.

Листи Стуса демонструють, що особисте – це не просто фон для художнього слова, а та зона, в якій народжується світогляд. Коли він звертається: «Цілую – всіх Вас. Тебе – насамперед», він виражає першу й останню любов, яка переосмислює весь світ. Самопожертва тут не жертва куртуазної романтики, а конкретна моральна дія: любов, яка визнає страждання, але не опускає вимоги бути людиною.

Любов і самопожертва у листах Стуса – це універсальні категорії, що виходять за межі приватного. Вони стають тим, що підносить людину над обставинами, дає сенс у неволі і на відстані. Особисте стає в цьому епістолярії символом того, чим може бути людина, коли її любов не є простим почуттям, а моральною позицією, джерелом сили, витривалості й гідності.

У науковій розвідці Галини Мазохи «Епістолярій В. Стуса як складова вияву індивідуальності поета» епістолярна спадщина Василя Стуса розглядається як цілісний художній і філософський текст, у якому приватне невіддільне від духовного. Дослідниця наголошує, що листи митця не можна зводити лише до особистих звернень – це, радше, форма духовного самоствердження і простір боротьби людини з обставинами, де виявляється «тяжіння до внутрішньої гармонії, до узгодження власного «Я» з вищими моральними смислами». У цьому аспекті листи постають як вияв цілісності особистості поета, що поєднує любов до рідних із болісними роздумами про сенс буття і призначення людини [33].

Схожі ідеї простежуються у статті М. Єгорченко «Ідея життєтворчості в рецепції Василя Стуса: тексти і контексти». Авторка

аналізує, як у листах і поетичних текстах Стус реалізується концепт життєтворчості – активного формування власного духовного світу попри зовнішні обмеження. Єгорченко підкреслює, що навіть у неволі поет «зберігав здатність творити життя любов'ю», адже його любов – до сина, дружини, Батьківщини, правди – ставала джерелом сили й опору [14].

Отже, обидві дослідниці доводять, що епістолярій Стуса – це простір синтезу особистого й універсального, де любов, страждання і духовна боротьба постають не лише емоційними проявами, а й метафізичними категоріями його світогляду.

Можемо зробити висновок, що уся епістолярна творчість Василя Стуса є не просто документом часу, а духовним феноменом, у якому особисте підноситься до універсального. Через любов – до дружини, дитини, батьків – поет утверджує вищий сенс життя: бути Людиною попри все. Його листи – це своєрідна форма молитви, де слово стає осердям віри, а почуття – шляхом до моральної перемоги над злом і розлукою.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Епістолярна спадщина Василя Стуса, адресована рідним, є унікальним зразком духовної комунікації, де приватне набуває філософського змісту. У листах поет постає не лише як митець, а як людина високої моралі, для якої любов, обов'язок і гідність становлять єдину ціннісну систему. Він утверджує любов як духовний стрижень буття, силу, що долає страждання й смерть. Епістолярій Стуса – це шлях від особистого болю до універсального сенсу, від родинного кола до ширшого простору національного й космічного існування.

У листах до сина Дмитра поет виступає як батько й духовний наставник, що формує моральні орієнтири майбутнього покоління. Його звернення пронизані етикою правди, совісті, відповідальності. Через звернення до культури, історії, мови Стус передає синові цілісний духовно-етичний кодекс.

Листи до дружини Валентини Попелюх є емоційним ядром епістолярію. Любов для Стуса – це відповідальність, співпереживання, подолання болю через слово. Тому інтимна лінія листів переходить у роздуми про сенс життя, страждання й людську місію, утверджуючи філософський вимір епістолярію.

Глибина листів зумовлена поєднанням емоційної напруги з художньою довершеністю. Стус майстерно синтезує ліризм і філософічність, побутові деталі й метафізичну символіку. Його слово стає формою духовного опору, способом самозбереження й засобом подолання ізоляції.

Особисті емоції виходять за межі приватного досвіду, утворюючи простір загальнолюдських смислів. Любов Стуса до рідних постає символом духовної єдності зі світом, а його свідомо самопожертва – проявом внутрішньої сили. Вона очищує, надає сенсу стражданню й утверджує віру в незнищенність людського духу.

Отже, епістолярій Стуса є духовною автобіографією, де любов, гідність і стоїцизм поєднуються в єдину морально-філософську систему. Через форму листа поет підтримує зв'язок із близькими й водночас творить філософію незламності. Його слово перетворює особистий біль у духовну енергію, а любов – у метафізичну категорію, що виходить за межі індивідуального досвіду й належить до вселюдської культури.

ВИСНОВКИ

Магістерська робота узагальнює багатогранний художній, етичний і філософський вимір епістолярної спадщини Василя Стуса, осмислюючи її як цілісне явище української літератури та духовної культури ХХ століття. Листи поета постають не лише документом його особистої долі, а передусім самостійним художнім феноменом, у якому поєднуються поетичне, філософське, літературно-критичне й перекладацьке начала.

Здійснене дослідження дало змогу простежити еволюцію епістолярного жанру від класичних форм приватного листування до високих зразків художньої комунікації, у межах якої слово стає актом самопізнання та духовного опору. У цьому контексті епістолярій Стуса розкривається як один із найвиразніших прикладів перетворення індивідуального досвіду на універсальну модель морального самостояння.

Листи Василя Стуса відображають єдність етичного й естетичного начала: у них внутрішня свобода, совість, любов і гідність постають не лише предметом осмислення, а й способом існування. Автор вибудовує у своїх посланнях особливу мовно-стильову систему, що поєднує афористичність і філософічність вислову, метафоричну насиченість, символічну глибину та синтаксичну експресію. Його індивідуальний стиль вирізняється стриманою емоційністю, інтелектуальною наснаженістю й точністю формулювань, завдяки чому лист перетворюється на форму естетичного самовираження.

Автобіографічний вимір листів свідчить про формування наративу «Я», у якому особистісне досвідчення митця переростає у філософське узагальнення. Через поєднання документального та художнього начал Стус утверджує духовну ідентичність людини, що зберігає внутрішню рівновагу навіть у неволі. Епістолярій стає для нього простором свободи, де слово здатне подолати відстань, ізоляцію й смерть, зберігаючи живий зв'язок із близькими та світом культури.

Дослідження показало, що листи Стуса є глибоко інтертекстуальними: вони ведуть діалог із Шевченком, Франком, Лесею Українкою, Рільке, Пастернаком, формуючи поліфонію смислів і традицій. Через інтертекстуальні перегуки поет осмислює вічні теми – свободи, любові, жертвності, людського призначення – у контексті українського й світового культурного простору.

Стоїчна позиція митця – центральний етико-естетичний принцип його листування. Вона виявляється у здатності до самодисципліни, самообмеження, мовчазної сили й прийняття випробувань без втрати духовної рівноваги. Естетика мовчання та стриманості, характерна для епістолярію Стуса, формує унікальний простір гідності, де слово стає проявом внутрішньої свободи.

Особистісно-сімейна кореспонденція Стуса – листи до сина Дмитра та дружини Валентини Попелюх – поглиблює розуміння гуманістичного змісту його творчості. Любов, відповідальність, духовна спадкоємність і самопожертва постають у них не як приватні почуття, а як універсальні категорії людського буття.

Отже, епістолярій Василя Стуса – це не лише частина його життєпису, а естетично завершена система, у якій поєднуються особистісний досвід, філософія стоїцизму й національна ідея. Він відкриває перед читачем духовну модель людини, котра, зберігаючи гідність і свободу, утверджує цінність слова як морального вчинку. Саме тому листи Стуса становлять важливий внесок у розвиток української літератури, культури й гуманістичної думки, залишаючись живим свідченням сили духу та мистецтва слова.